

ראשיתה של הקהילה היהודית בבירות בשלהי התקופה העות'מאנית

תומר לוי

מאמר זה עניינו אחת הקהילות היהודיות במזרח התיכון, אשר כמעט שלא זכתה לתשומת לב במחקר: הקהילה היהודית של בירות. משנות השלושים של המאה הי"ט החלה בירות, ששכנה בצילה של שכנתה צידון, להתפתח מבחינה כלכלית, תרבותית ופוליטית, ועד מהרה הפכה לעיר משגשגת, והיתה לאבן שואבת לאוכלוסיית האזור, וליהודים בכללם.¹ יהודים החלו להגר לבירות מדמשק ומחלב, אך גם ממקומות אחרים כגון בגדאד, איזמיר וסלוניקי; אמנם, קהילות דמשק וחלב היו המאגר האנושי העיקרי והראשוני שהקהילה המתגבשת בבירות ניזונה ממנו. ומכאמתיים יהודים בראשית המאה הי"ט, הלכה האוכלוסייה היהודית בבירות וגדלה עד ל־2500 נפשות בסוף המאה.² את התפתחותה של הקהילה היהודית בבירות יש להבין על ריקעם של השינויים הדמוגרפיים והמבניים שפקדו אותה החל ממצצית המאה הי"ט.

הגידול המתמיד במספר היהודים בעיר יצר צורך בארגון של מוסדות שידאגו לכלל הציבור היהודי בעיר; גם למרכיב הפוליטי ששרר בלבנון בשני העשורים הראשונים של המאה העשרים יש משקל רב במכלול הגורמים שאפשרו את הקמתה של קהילה מסודרת ויציבה בבירות. מהפכת "התורכים הצעירים" (1908), הענקת המנדט על סוריה ולבנון לצרפת (1920) והקמתה של "לבנון הגדולה" (Grand Liban)³ ב־1 בספטמבר 1920 – לכל אחד משלושת האירועים הללו היתה השפעה על גורלו של היישוב היהודי בלבנון, אשר רובו הגדול התרכז בעיר בירות.

1 בשנות השלושים של המאה הי"ט החליט מוחמד עלי להעביר את המרכז הפוליטי שלו לבירות ובפעם הראשונה העיר קיבלה סממנים שלטוניים; העות'מאנים המשיכו מגמה זו והפכו את בירות לבירתה של "וילאיה" חדשה שנשאה את שם העיר. שינויים פוליטיים-מינהליים אלו הביאו בעקבותיהם צמיחה כלכלית והון רב (צרפתי ואנגלי) הושקע בהקמת מפעלים, תעשייה ומפעלי בנייה חשובים; תעשיית המשי תפסה מקום חשוב בהתפתחות הכלכלית של בירות. במאה הכי נתעצבה כלכלת בירות ככלכלת מסחר ושירותים ואף לבנקאות היה בה מקום חשוב. על צמיחתה וכלכלתה של בירות ראו: פוואז, סוחרים ומהגרים; פוואז, עיר; פיקארד, עמ' 37-48; גיונסון, עמ' 44-11.

2 קינה, עמ' 53.

3 משנת 1861 עד שנת 1915 היתה "לבנון" סנגיק אוטונומי שהשתרע בעיקר על גרעין הריהלבנון. הגבול החדש משנת 1920 קבע שטח גדול בהרבה (ומכאן השם "לבנון הגדולה") והוא כלל את אזורי טריפולי והצפון, את העיר בירות, את צידון ואת ג'בל צאמל וכן את עמק הַבְּקָע (בקעת הלבנון) וחלק מהרי מוליהלבנון. סקירה עניינית ותמציתית של נסיבות הקמתה של "לבנון הגדולה" ראו אצל זמיר, עמ' 13-47.

הקהילה היהודית של בירות היתה אחת הקהילות ה"צעירות" מבין קהילות היהודים בארצות המזרח התיכון. במהלך המחצית השנייה של המאה הי"ט היו מספר נסיונות של נכבדים לפעול לארגונה של העדה, אך לא היו להם תוצאות בעלות משמעות. לעומת זאת, השינויים שבאו בעקבות מהפכת "התורכים הצעירים" הניעו את התהליכים שהביאו להתגבשותה של הקהילה היהודית בבירות כגוף מלוכד ומאורגן. בשנת 1911 זכתה הקהילה היהודית להכרה העות'מאנית הרשמית, ולפיכך השנים הקובעות בהתגבשותה של הקהילה היהודית בבירות היו 1908-1911. מתקופה זו ואילך המשיכה הקהילה להיבנות ולהתבסס, ותחת שלטון המנדט הצרפתי (1920-1943) ידעה שנות שגשוג ופריחה.

במאמר זה אנו מבקשים לבחון את הנסיבות והגורמים להתגבשותה של הקהילה היהודית בבירות, לתאר את הפעולות הראשונות שנעשו בזמן ארגונה של הקהילה, תוך התמקדות בשנים הקובעות שבין מהפכת "התורכים הצעירים" להכרה העות'מאנית הרשמית בקהילה היהודית. לבסוף ננסה להציע מסגרת תאורטית כרונולוגית לאירועים אלה. השינויים שפקדו את היישוב היהודי בבירות⁴ מתבהרים ביותר על רקע מצבו במחצית השנייה של המאה הי"ט כפי שיתואר להלן.

היישוב היהודי בבירות במחצית השנייה של המאה הי"ט

שני מאפיינים דמוגרפיים, המשקפים שני שלבים כרונולוגיים שונים בקיום היהודי בלבנון במאות הי"ט והכ', מתבלטים באותה תקופה. השלב הראשון, שנמשך עד אמצע המאה הי"ט, התאפיין בפיזור של יישובי היהודים בלבנון. בשלב זה חיו היהודים בלבנון במספר יישובים אשר ניתן לסווגם לשתי קבוצות: ערי החוף – צידון, בירות וטריפולי – ויישובי הר-הלבנון, שהמרכזיים בהם היו דיר אלקמר ותצבא'א. מכיוון שאופי היישובים ומסגרות הקיום היו שונים ביישובי ההר וביישובי החוף, סביר להניח שהיו הבדלים חברתיים ותרבותיים, ואף מנטליים, בין היהודים בשתי מסגרות אלה.⁵ מסגרות הקיום השונות

4 לדעתי, השימוש שעושים החוקרים המעטים העוסקים בנושא במונח "קהילה" ביחס ליהודי בירות במאה הי"ט לקוי – ראו למשל שולץ, יהודים, עמ' 16-19; השימוש במונח הזה מטשטש את ההתפתחויות שאני מנסה להציג במאמר זה. המונח "יישוב" מתאים לדעתי כדי לתאר את מצבם של יהודי בירות עד סוף העשור הראשון של המאה העשרים. השימוש במושג "עדה" הוא אמנם נוח אך עשוי להטעות, משום שבדרך כלל כוונתו לקבוצת אנשים ממוצא גאוגרפי זהה. אוכלוסייתה היהודית של בירות היתה מגוונת מבחינה זו וכללה יהודים ממספר רב של ערים כגון דמשק, חלב, איזמיר, ואף פליטי הפוגרומים ברוסיה התגוררו בה. להלן אשתמש במונח "קהילה" לציון ציבור מאורגן של אנשים, בעל מוסדות של הנהגה עצמית, והמוכר רשמית על ידי השלטון שבחסותו הוא מתקיים.

5 דוגמה לכך ניתן למצוא במאמרו של אלברט חוראני, שבו הראה כיצד התפתחו שתי מערכות אידאולוגיות כתוצאה מקיומן של שתי מסגרות נפרדות בעלות מסורות פוליטיות שונות, זו של הר-הלבנון וזו של בירות – ראו חוראני, עמ' 33-41. על מאפייניה של תרבות ההר ראו פיקארד, עמ' 4-5.

של שתי הקבוצות היו מיוצגות במאה הי"ט על ידי הקיום במערכת הכמורפאודלית בהר-הלבנון, לעומת הקיום בחסותה של אדמיניסטרציה עות'מאנית ישירה בערי החוף. האבחנה בין שתי מסגרות אלו היא הבסיס לסיווגם של יישובי היהודים בלבנון ליישובי הר-הלבנון מחד, וליישובי החוף מאידך.

השלב השני, אשר החל להתפתח במחצית המאה הי"ט ונמשך במאה הכ', התאפיין במרכזו דמוגרפי, והוא בא לידי ביטוי בצמצום מספר יישובי היהודים בלבנון ומעבר היהודים לבירות.⁶ במחצית השנייה של המאה הי"ט נותרו שלוש קהילות מן התשע שהתקיימו במחציתה הראשונה של המאה. במשך כל המאה הי"ט ובמחצית הראשונה של המאה הכ' גדלה בהתמדה האוכלוסייה היהודית בבירות – הקהילה היהודית בבירות היא היחידה מכל הקהילות בארצות ערב, שגדלה גם לאחר קום מדינת ישראל.⁷ ההגירה לבירות והתרכזות היהודים בה, היו השלב הראשון וההכרחי להתגבשותה של קהילה ממוסדת ומאורגנת. בהקשר זה, הקהילה היהודית בבירות היא קהילה "צעירה", שקרמה עור וגידים במחצית השנייה של המאה הי"ט וקמה לחיים בראשית המאה הכ' – זאת בשונה מהקהילות השכנות דמשק וחלב, שהתקיימו מזה מאות בשנים⁸ והלכו ונדלדלו במקביל לשגשוגה של הקהילה היהודית בבירות.⁹ קיימים ארבעה מאפיינים עיקריים בתולדותיו של היישוב היהודי בבירות במחצית השנייה של המאה הי"ט: מאפיין דמוגרפי – גידול מתמיד באוכלוסייה היהודית בעקבות הגירה יהודית לעיר; מאפיין חברתי – אוכלוסייה יהודית מגוונת ומבנה של "קהלים" על בסיס מוצא גאוגרפי שונה; מאפיין תרבותי – כניסת כ"ח לבירות; חסרונה של מנהיגות משותפת לכלל הציבור היהודי בעיר, חסרונם של מוסדות הנהגה והיעדר תודעת סולידריות קהילתית.

דמוגרפיה

עד מחצית המאה הי"ט היה היישוב היהודי בבירות מצומצם ביותר, ועל פי דיווח משנת 1821 חיו בעיר מאה יהודים. שלוש שנים אחר כך, בשנת 1824, מתועדים בעיר חמישה עשר בתי-אב. היהודים חיו בשטח מצומצם (רחוב), במספר בתים בודדים בסמוך לבית הכנסת שלהם.¹⁰ מפנה בגודלו של היישוב היהודי בעיר מסתמן בשנות הארבעים של המאה הי"ט. יהיה זה הגיוני לשער כי בעקבות עלילות הדם של הנוצרים, תחילה בדמשק בשנת 1840 ולאחר שבע שנים בדיר אלקמר,¹¹ חששו היהודים לבטחונם ולפיתח היגרו

6 בראשית שנות השישים של המאה הי"ט היתה אוכלוסייתה היהודית של בירות המרובה ביותר, וצידון, שהיתה לפני כן הקהילה הגדולה, איבדה לה את בכורתה.

7 כהן, עמ' 79.

8 זנר, עמ' 102.

9 חיים י' כהן שם לב לתופעה זו: "ניתן לומר בוודאות, כי במשך תקופה זו ועד שנת 1958 גדל באורח מתמיד מספר יהודי בבירות, ואילו במספר יהודי דמשק, חלב וצידון חלה ירידה מתמדת" – כהן, עמ' 21, 78-79.

10 האזור שהיהודים גרו בו היה בין המסגד הגדול לאזור הנקרא שוק סורסוק (Souk Sursock). יהודי בירות דיברו ערבית ועסקו במסחר ובבנקאות – ראו שור, עמ' 139; והשוו לזן, עמ' 104.

11 בן-צבי, עמ' 452.

יהודים מבירות, 1880. המקור:

A. Rubens, *A History of Jewish Costume*, London and Jerusalem 1973

לבירות; אולם יחד עם זאת אין עדות ברורה על הגירת יהודים מדיר אלקמר לבירות בעקבות עלילת הדם של שנת 1847. וכך אנו קוראים על היישוב היהודי בבירות בתיאור של הנוסע ג'ון וילסון משנת 1847, השנה שבה התרחשה עלילת הדם בדיר אלקמר:

יש להם כאן... רובע משלהם, ובו בית-כנסת אחד, שמתפללים בו יחדיו ספרדים ואשכנזים. רוב היהודים כאן הם ספרדים. היהודים בבירות מונים 40 משפחות, כ-200 נפשות, רובם חנוונים ורוכלים אחדים מהם אמידים מאד. ביקרתי בבית הספר שלהם... רבים היהודים העוברים כאן בחוף, בדרכם לערים הקדושות.¹²

שלושה יסודות בולטים בתיאור זה ביחס לתיאורים קודמים – גידול מספרי של היהודים, מציאותה שיכבה של אמידים ואף עשירים וקיומו של בית ספר – ושלושתם קשורים זה בזה. כלומר, ריבוי הנפשות בעדה מצריך דאגה וחינוך לילדים, ומציאותה של שיכבה אמידה מאפשרת מימון למוסד מסוג זה.

מגמת הצמיחה המשיכה גם במחצית השנייה של המאה הי"ט. על פי דיווחו של פרנקל ניתן ללמוד כי בשנת 1856 מנתה העדה כחמש מאות נפש. תחומי העיסוק התרחבו ועתה ניתן היה למצוא סבלים ובעלי מלאכה מעטים. בתקופה זו היו גם בעלי תפקידים בעדה: רב, שוחט, מורה ב"תלמוד תורה" ואף "ראש קהילה". פרנקל התרשם מבית האמידים של ראש הקהילה, בית מרווח ומרוהט ("ריהוט המרחיב את הדעת" כלשונו של פרנקל) על חוף הים. הנשים לבשו משי, ענדו פנינים וצעירות שירתו אותן. לדבריו של פרנקל, בתים כאלו לא היו תופעה נדירה בתקופה זו, וזאת בניגוד למחציתה הראשונה של המאה.

תיאור נוסף של מצב העדה במחצית השנייה של המאה הי"ט מביא נרסיס לֶוֹן.¹³ זה קבע כי משנת 1840 גדל מספרם של יהודי בירות בצורה פתאומית, ומיד לאחר מכן ציין שתי סיבות לצמיחה זו: הפליטים שהגיעו לעיר מדיר אלקמר, ונוספו עליהם יהודים עשירים מדמשק ומחלב, שבאו לחסות בצל הקונסולים האירופיים בבירות.¹⁴ כך גדלה העדה בהדרגה, אולם עד מהרה התגברה הצפיפות ברחוב היהודים, ולכן עברו חלק מהם, כנראה האמידים, לחלקה המערבי של העיר, לבתים חדשים, מרווחים ומפוארים.¹⁵

המצב החברתי

אופיה של ההגירה היהודית לבירות ואופיה של העיר הם שני מרכיבים עיקריים שהשפיעו על המצב החברתי של יהודי העיר. אוכלוסייתה היהודית של בירות היתה מגוונת מבחינת ערי המוצא שלה; בעיר חיו יהודים דמשקאים, חלבים, דיארנה,¹⁶ עיראקים, אורפלים, כורדים ועוד.¹⁷ לכל יסוד מאלה היה אופי ייחודי ואורחות חיים שאינם מתמזגים על נקלה עם אלה של יסודות אחרים. באין קהילה ממוסדת ומאורגנת,¹⁸ נאלצו התושבים זה מקרוב באו לדאוג לעצמם, לפרנסתם ולרווחתם. אופיה הפתוח והסובלני של בירות וההזדמנויות הכלכליות שהציעה לתושביה, רופפו את כבלי המסורת והחלישו את הסולידריות הבינ־עדתית בעיר.¹⁹ מצב זה משתקף בעדותו של יוס־טוב צמח:²⁰

שלושת הקבוצות: יהודים ערבים, יהודים ספרדים, יהודים רוסיים לא התמזגו בהומוגניות כלל; שום רוח סולידריות, שום רצון לאיחוד; כל אחד חי לעצמו, בתוך מעגל משפחתו ועסקיו.²¹

- 13 נרסיס לֶוֹן (1833-1915) נימנה בין ששת המייסדים של כ"ח בשנת 1860, ושימש מזכירו הכללי של הארגון ונשיאו משנת 1882 ועד פטירתו. יש להיזהר מלהסתמך על דבריו של לֶוֹן באופן בלעדי, שכן הוא מבטא את האינטרסים של כ"ח. כך, תיאור שלילי של העדה בבירות ישמש הצדקה לפעולתו של כ"ח בעיר ולהתערבותו בחיי העדה. יחד עם זאת אין לפסול את דבריו של לֶוֹן לאלתר רק משום היותו איש כ"ח. במקרה זה דבריו תואמים מקורות אחרים.
- 14 החסות ניתנה בראשיתה לבני מדינות אירופה במסגרת הסכמי הקפיטולציות, וערבה לבטחונם ורכושם של האירופים ואפשרה להם לקיים מסחר בתנאים מועדפים על פני האוכלוסייה העות'מאנית המקומית. במשך הזמן נכללו בין מקבלי החסות גם תושבים מקומיים ולקראת מחצית המאה הי"ט התרחב מעגל מקבלי החסות מבין המקומיים, במסגרת מאבקן של מעצמות אירופה על ההשפעה בסוריה – ראו: הראל, תמורות, עמ' 36; מסטרס, נוצרים, עמ' 68-69; פוואז, סוחרים ומהגרים, עמ' 85-86.
- 15 לֶוֹן, עמ' 104. תיאור זה עולה בקנה אחד עם דיווחו של פרנקל, המתייחס לפאר ביתו של ראש הקהילה בחלקה המערבי של העיר (לעיל).
- 16 כך כונו לבנונים שמוצאם מיישובים ששמש פותח ב"דיר"; כך כונו גם היהודים שמוצאם מדיר אלקמר (מנזר הירח) שבהר הלבנון. וראו גם בן צבי, עמ' 444.
- 17 ראו ברנשטיין.
- 18 סטמבולי העיד כי מלבד בתי ספר לא היו מפעלים קהילתיים כלל – ראו סטמבולי, החלק הצרפתי, עמ' 77.
- 19 ראו למשל עדותו של פרדיננד ענזרות – סיטון, עמ' 346-347.
- 20 יוס־טוב צמח היה מנהל בתי הספר של כ"ח בבירות משנת 1905 עד שנת 1910.
- 21 צמח, עמ' 91.

ניתן לבחון את המצב החברתי של יהודי בירות בשתי רמות: המבנה העדתי שלהם ומידת הסולידריות הבינ־עדתית. המבנה העדתי התבטא בעיקר ברצון לשמר יסודות עדתיים, בעיקר בתחום הדתי. חסרונו של בית כנסת כללי משותף בעיר, וקיומם של בתי תפילה, או "מדרשים", על פי ההשתייכות העדתית, יכול בהחלט להעיד על מבנה עדתי.²² להלן נראה כי לבית הכנסת לא היה תפקיד דתי גרידא, אלא גם תפקיד חברתי, בייחוד ביישוב יהודי בעל מבנה חברתי מגוון כבירות. המקרה של יהודי דיר אלקמר מדגים היטב את רצונה של קבוצת יהודים המובדלת על פי מוצא גאוגרפי שונה, לשמר את מורשתה בנפרד מן הכלל. יהודי דיר אלקמר, שהגיעו לבירות לאחר טבח הנוצרים בעיירה בשנת 1860, רצו לשמר את תחושת הסולידריות שלהם: "המשפחות האלה מרגישות... איזה קשר ויחס מיוחד, ובימים האחרונים נפרדו מעל אחיהם הביירותיים וישכרו להם בית לבית כנסת".²³ ידיעה זו פורסמה בשנת 1906, כלומר כארבעים ושש שנה לאחר בואם של יהודי דיר אלקמר לבירות. במשך כל התקופה הזו הם חיו ברובע היהודי אך יחד עם זאת הם תפסו עצמם כשונים משאר יהודי העיר, שונות שנבעה ממוצא גאוגרפי שונה ומכך שהם ראו את עצמם כבעלי איכויות מסוימות שרכשו במשך תקופה ארוכה של חיים בקירבם של הדרוזים בהריהלבנון.²⁴ לפיכך הם מצאו לנכון, לאחר עשרות שנים, להקים בית כנסת נפרד משלהם.

על מידת הסולידריות הבינ־עדתית ששררה בין יהודי בירות, אנו למדים גם מתיאורו של לון:

אולם, העשתה העדה עוד יותר מזה? ההשתדלה לאסוף יחד את כל יחידיה שבאו ממקומות שונים ולעשותם לגוף לאומי אחד ולחטיבה מיוחדת? לא מינייה ולא מקצתיה. מספר היהודים התרבה אמנם, אך הם נשארו זרים אחד לרעהו. כל אחד חי לעצמו למשפחתו ולעסקיו; איש לא דאג לרעהו וכלם יחד לא התענינו בעניני הכלל וישכחו לגמרי את רגש הערבות שצריך לאחד אחים בני גזע אחד.²⁵

נרסיס לון מתח ביקורת נוקבת על חוסר תפקודה של העדה (הכוונה לראשיה). מדבריו עולה כי יש בעיה קשה של אי־לכידות חברתית. העדה "מפורדת ומחולקת; אין כאן סיעות, אין כאן מריבות, אין כאן שום מפעל ציבורי ואין אפילו בית כנסת כללי לכל היהודים, אבל יש כאן אדישות כללית" (שם). העדויות הללו משקפות את המצב החברתי של יהודי בירות במחצית השנייה של המאה הי"ט.

תיאור של אברהם אלמאליח משנת 1920 מלמד על שינוי במצב החברתי של יהודי בירות בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה. לדברי אלמאליח, פרנסתם של יהודי העיר היתה קבועה וסדירה; היתה מידה מסוימת של ערבות ודאגה לחברי העדה שכן

22 ראו נאמן.

23 סתהון, עמ' 99.

24 ראו אילן, עמ' 4-7.

25 לון, עמ' 104.

"העניים לא היו זקוקים לשום עזרה חיצונית משום שהעיר [צ"ל "העדה" – ת"ל] נשאה בעול כל ההוצאות".²⁶ בניגוד למצב הקודם, שכל חבר בעדה דאג לעצמו, עולה מתיאור זה עדות על קיומה של סולידריות חברתית. מעדותו של אלמאליח אנו מתרשמים כי מדובר בציבור החי תוך דאגה וערבות הדדית ולא בקבוצת יחידים המתגוררים באותו רובע בעיר. השינוי במצב החברתי מסתבר על ריקען של פעולות הארגון שהחלו עם פרוץ מהפכת "התורכים הצעירים" בשנת 1908.

בין יהודי בירות היו גם אשכנזים, שהתגוררו בעיר כבר בשנות הארבעים של המאה הי"ט.²⁷ לקראת סוף המאה גדל מספרם בהדרגה כתוצאה מהגירה של יהודים מרוסיה ומבואם של סטודנטים מארץ ישראל (שהגיעו ללמוד בקולג' הסוריה-הפרוסטנטני, לימים "האוניברסיטה האמריקאית של בירות"), אך עדיין הם נותרו מיעוט בקרב יהודי בירות.²⁸ יחד עם זאת, פעילותם ומעמדם הפכו אותם כבר בסופה של המאה לגורם מעורב ומשפיע בעדה, ולראיה: בשנת 1893 נקראו יהודים אשכנזים לקחת חלק באסיפה שקבעה כי "האדון פרנק" יהיה "ראש קהל היהודים" בעיר.²⁹

בעשור הראשון של המאה העשרים, האשכנזים, הן היהודים שהגיעו מרוסיה והן הסטודנטים שהגיעו מארץ ישראל, פעלו במרץ ובהתלהבות להפצת השפה העברית ולהנחלת ערכים לאומיים בקרב יהודי העיר.³⁰ תרומה חשובה זו באה לידי ביטוי בקיומם של מחזות ופעילויות חברתיות שונות בשפה העברית;³¹ ה"ספרדים" מצידם קיבלו בחום וברצון את הפעילויות הללו, שהשפה העברית היתה נדבך עיקרי בהן. נראה כי באופן כללי שררו יחסים קרובים בין שתי העדות, כפי שעולה מן המקרה הבא: בשנת 1907 הביא עימו יהודי שהגיע מרוסיה ספר תורה שנתקבל בהתרגשות רבה בקרב תושבי העיר: "כרגע נפוצה השמועה בכל העיר ולשבת נאמר לאחינו הספרדים שבאו המונים המונים לשמח אתנו... ומשם נהר כל קהל אל ביהכ"נ בקריאת פזמונים החגיגה הייתה מלהיבה ומרהבת עין".³²

בשנת 1909 התקיים בעיר נשף תעמולה ציוני; מארגניו של האירוע דקדקו בעיתוי: ערב פתיחת הקונגרס הציוני התשיעי. תוכנו של הערב, שלמעשה קיבל צורה של אספה יותר מאשר של חגיגה, היה נאומים ושירים לאומיים בציבור.³³ הספרדים, שעד אז לא

26 אלמאליח, מכתב.

27 ראו לעיל, לפני ציון 21.

28 האור, שנה ז, גיליון לד.

29 הצבי, שנה ט, גיליון מו. זהותו ומוצאו של "האדון פרנק" אינם ברורים, וייתכן כי היה אשכנזי במוצאו. וראו עוד להלן.

30 הסטודנטים היהודים שלמדו בבירות יסדו מספר אגודות כגון "החרות", "קדימה" ו"נס הלבנון". אגודות אלה שימשו מסגרת לפעילות חינוכית ותרבותית-לאומית בקרב צעירי בירות ועל פעילותן אני מקווה להרחיב בעתיד.

31 השקפה, שנה ח, גיליון כט.

32 שם, שנה ט, גיליון סג.

33 הצבי, שנה כו, גיליון עח.

ששו להשתתף באירועים מסוג זה, נכחו באירוע במספרים גדולים, ומכאן אנו למדים על הצלחתם של אירועים אלה לעורר עניין בקרב כלל תושבי העיר היהודים.³⁴ מן האמור לעיל עולה אפוא, כי השפעתם של האשכנזים בקהילה היתה בעלת משמעות ולא שיקפה את מספרם המועט באוכלוסייה היהודית שבעיר. מצב זה משתקף גם בבחירות של שנת 1909: בוועד הקהילה שנבחר נמנו שלושה אשכנזים מתוך שנים־עשר חברי ועד.³⁵

כל ישראל חברים

ארגון כ"ח החל לפעול בבירות כבר במחצית השנייה של המאה הי"ט, אולם עד שנת 1905 לא נחל מפעלו החינוכי הצלחה רבה. מפגש ראשון של הארגון עם העדה בבירות התקיים בשנת 1867, שבה הוקם ועד מקומי של אליאנס בעיר. הוועד נתקל בהתנגדות ערכית־אידיאולוגית מצידם של נכבדי העדה ורק כעבור שנתיים הוקם בית ספר בבירות על ידי מר וויסקופ וקרל נטר;³⁶ בית ספר שני לבנות הוקם בשנת 1878.³⁷ נרסיס לון תיאר את הקשיים הרבים שאנשי כ"ח ניצבו בפניהם. אמנם קשיים אלה לא היו זרים לאנשי כ"ח, אולם "בשום מקום אחר לא היו כ"כ עקשנים ומסוככים כבעיר זו".³⁸ ההתנגדות למפעלו של האליאנס באה משני מוקדים. הראשון היה מורי העברית בעיר, שחששו למעמדם ועשו יד אחת כנגד האליאנס; המוקד השני היה המשפחות העשירות שביהירות לא סבלו ביקורת – וכך מבקר אותן לון: "באי עקביות שאי אפשר להבינה, היו הורים אלה עוברים מאדיקות קיצונית לאדישות עצומה. אב דבק בתורת אבותיו ובאלוהיו מלב ונפש... ובנו ובתו מבקרים את בתי הספר הנוצרים" (שם). לון היפנה אצבע מאשימה כלפי יהודי העיר ותלה בהם, באופיים ובתכונותיהם את סיבת כשלונו של כ"ח.

השקפותיהם השונות של מורי האליאנס מחד, ואנשי העדה מאידך, בנוגע לגובהו של שכר הלימוד של הילדים חייבו את מורי כ"ח למצוא מקורות מימון לבתי הספר. המצב בבירות הגיע עד לידי כך ש"המנהל לא היה יותר המורה הפשוט שתפקידו הוא לחנך ולהשכיל את הדור הצעיר, אלא סדרן של נשפים לנזק תפקידו הגדול בתור מחנך" (שם, עמ' 106). מן הדברים עולה כי לון ראה את מעורבותם החברתית של מורי כ"ח בקהילה כסטייה. ואולם, בעוד ביקורתו של לון טעונה ברוח שלילית על כי מורי כ"ח נאלצים "לסטות" מתפקידם, הרי שבחינה ביקורתית מפרספקטיבה רחבה יותר מעלה התייחסות שונה לגמרי למעורבותם של מורי כ"ח בקהילה:

- 34 שם, גיליון עח.
 35 ארכיון כ"ח, VIII, E, 94c – צמח לנשיא כ"ח, 4.7.1909; מיקרופילם בארכיון המרכזי לתולדות ישראל (אמת"י), Hm2/8205.
 36 תשעה־עשר תלמידים למדו במוסד זה אך גם מספר דל זה הלך וקטן, עד שהמוסד נסגר "מחסר תמיכה מוסרית". בשנת 1880 נעשה ניסיון שני של האליאנס, בנצלו מוסד חינוכי אחר שיסד בשנת 1875 זאכי כהן. מפעל זה כשל בשל בעיות פנימיות, ועל בסיסו יסד כ"ח את בית ספרו – ראו לון, עמ' 100–101.
 37 רודריג, עמ' 36.
 38 לון, עמ' 105.

בערים בהן לא היה ועד יהודי, מנהל כ"ח מילא אחריות רחבה כמנהיג זמני של בני דתו. במטרה לעזור להם לכלכל את מוסדותיהם החינוכיים, הדתיים ומוסדות צדקה, הוא היה מראה להם מקורות הכנסה חדשים והיה מגבש מקורות קיימים לכדי קרן יחידה.³⁹

עולה אפוא כי ליחסי הגומלין בין מורי כ"ח לקהילה היו השלכות חיוביות ומפרות. לון נתן את דעתו ליתרונות שעשויים היו לצמוח מהמעורבות החברתית של מורי כ"ח בקהילה, שחרגו משדה החינוך.

המצב בבירות היה חמור עד כדי כך, שהאליאנס שקל לוותר על מפעלו בעיר, אך לפני כן החליט לשנות את גישתו. בעזרת תקציב מוגדל, כח אדם מוגדל ושיפורים חומריים, "יצא לבתי ספרה שם-טוב גדול בקרב העדה".⁴⁰ בדברים אלו מוטט לון את האשמותיו הקודמות. בעצם, האחריות לכישלון לא היתה של העדה היהודית, אלא של כ"ח בגישתו המוטעית. בסופו של דבר, מאמציו של כ"ח נשאאו פרי ובמשך שנים הארגון דאג לחינוכם של מאות ילדים.

הנהגה

במהלך המאה הי"ט לא התגבשה עדיין הנהגה משותפת וממוסדת ביישוב היהודי בבירות. יחד עם זאת, ניתן להבחין בנכבדים, או שמא "ראשים", אשר תואר זה בא להם מתוקף מעמדם, עושרם ונדבנותם. התעוררות ראשונה באשר לארגונה של העדה חלה ככל הנראה בשנות השמונים של המאה הי"ט. סמוך לשנת 1885 מונה ועד בן שבעה חברים, אך מיד לאחר מינויו החלו סכסוכים בין חבריו והוא חדל לתפקד. כעבור כשנה חזר ועד זה לתפקוד חלקי ואחת הפעולות שנוקפות לזכותו היא דאגה לאספקה של בשר כשר במחיר קבוע, על ידי אמנה עם אחד מהקצבים הגדולים בעיר.⁴¹ נראה כי לאדון פרנק, מנכבדי העדה ומי שעתיד להיות ראש הקהל בעיר,⁴² לא היה כח ממשי או השפעה על ענייני סידורה של העדה. אמנם באספה שהתקיימה בשנת 1894, אשר השתתפו בה נכבדי העדה ועשיריה, הן הספרדים והן האשכנזים, הוחלט למסור את ההנהגה בידי הנכבד פרנק, אולם גם החלטה זו, שהתקבלה פה אחד, לא הביאה לתוצאות משמעותיות בסידורה של העדה. מקור משנת 1909 מיטיב לסכם סוגיה זו:

כי בירות הוא מרכז יהודים שמעולם לא זכה לעדה מסדרה. עשירים אחדים מבין היהודים הנהיגו את ענייני העדה, ולמרות חפצם הטוב, לא היה להם הפנאי להקדיש לעדה גדולה כזו. כפעם בפעם נמנו ועדים, אך מיד היו מתים. היה צורך איפוא להביא סדר בעדה גדולה.⁴³

39 זילברמן, עמ' 195.

40 לון, עמ' 106; צמח, עמ' 91.

41 הצבי, שנה ב, גיליון יז.

42 ראו לעיל ליד ציון 29, ובהערה שם.

43 החרות, שנה א, גיליון כט.

למרות נסיונותיו ומאמציו של פרנק לקיים אספות ולהסב את תשומת לב הנכבדים לענייני העדה, לא נעשו כל פעולות ממשיות.⁴⁴ לצד נכבדי העדה פעל החל משנות החמישים המאוחרות של המאה הי"ט "הרב הכולל", הרב יעקב בוקאעי. רב זה כיהן במשרתו למעלה מארבעים שנה עד פטירתו בט' בטבת תר"ס. אין לנו ידיעות על פעולותיו, על תרומתו לעדה או על נסיבות מינויו לתפקיד.⁴⁵ לפעילות פילנתרופית של נדבנים שונים היתה תרומה חשובה למצבה החומרי והחברתי של העדה:⁴⁶ משפחות אמידות, ואף עשירות, תמכו ועזרו לבני העדה העניים בזמנים קשים. אף על פי שעדיין לא היה קיים ארגון ממוסד ויציב בעדה, היו מוסדות צדקה

חזית בית הכנסת בבחמדון, 1982. צילם: מיכה ברעם, באדיבות בית התפוצות, תל אביב

- 44 הצבי, שנה ב, גיליון יט.
 45 שם, שנה טו, גיליון י. העיתון מתאר את הכבוד הרב שחלקו לרב עם פטירתו ואינו מבאר את תרומתו של הרב לעדה. וראו גם הראל, ספינות, עמ' 55 הערה 69.
 46 הפילנתרופיה היתה דפוס פעולה שחזר על עצמו כל זמן שלעדה לא היה הון עצמי וכל זמן שהיא נזקקה לגיוס מהיר של הון לצורך הקמת מוסדותיה. מאוחר יותר צברה הקהילה הון עצמי רב ולא נזקקה לתמיכה חיצונית. ג'ו חילוואני, שהיה חבר בוועד הקהילה בשנות החמישים של המאה העשרים, זכר מקרה שהקהילה סירבה לקבל סכום שנתרם לה, בסך עשרת אלפים דולר – ראיון שקיים המחבר עם ג'ו חילוואני ב־9 ביוני 2000, בתל־אביב.

שמימונם בא להם מנכבדים אלו. כך, לדוגמה, תרם הנדיב עזרא ענורות⁴⁷ מכספו להקמתם של שני בתי כנסת בעיירות הקיט עֲלֵי וּבְחַמְדוֹן; צעד זה תרם ליכולתה של העדה לדאוג לחבריה, כפי שאנו למדים מן העדות הבאה: "הנה גם המתפללים שם מכניסים מדי שנה בשנה יותר ממאתים לירה המוקדשות למוסדות של צדקה שונים בקהלות בירות".⁴⁸ השימוש בלשון רבים ("קהלות בירות") מעיד על גיוונה של האוכלוסייה היהודית של בירות: חייהם של יוצאי סוריה, ה"דיארנה" והאשכנזים אלו לצד אלו. מלבד בנייתם של בתי הכנסת בעיירות הקיט לקח עזרא ענורות תחת חסותו את המרפאה ובית היולדות, שיסד בבירות קודם לכן הברון אדמונד דה-רוטשילד.⁴⁹ במקרה אחר התגייסו נשות נכבדי העדה על מנת לממן כיתת תפירה לבנות עניים בבית הספר של כ"ח.⁵⁰ פעילות פילנתרופית זו מבליטה למעשה את חסרונה של סמכות רשמית ממוסדת בעדה; כשזו נתגבש מאוחר יותר, היא זו שתערוך את כל אותן פעולות.

לסיכום סעיף זה אנו רואים כי עד סוף העשור הראשון של המאה העשרים יהודי בירות חיו בעדה מגוונת מבחינה חברתית, ללא מיסוד או ארגון. אמנם, כבר בשנות השמונים של המאה ה"ט נעשו נסיונות לסידורה של העדה, אך היו אלה נסיונות בוסר שלא הביאו לתוצאות בעלות משמעות בניהולה של העדה וסדריה. למעשה, לא היה לעדה כל גוף שהחליט עבור הכלל או הוציא לפועל החלטות; לא היו מוסדות ציבוריים בעלי סמכות ממשית או אפילו בית כנסת כללי לכל היהודים. כל אחד חי בתוך מעגל משפחתו ועסקיו.⁵¹ לעדה היהודית חסרו הכוחות, או ליתר דיוק, התנאים הנחוצים לסדורה וארגונה של העדה. למרות שכי"ח החל את פעילותו בבירות כבר בשנת 1867, הרי שפעילות זו לא שינתה בהרבה את מצבו של היישוב, לא מבחינה ארגונית ולא מבחינה חברתית, אם כי שינוי גישתו בשנת 1905 הביא לתוצאות בתחום החינוך.

47 משפחת ענורות היתה משפחה אמידה של סוחרים בחלב, וכנראה נהנתה מהגנה קונסולרית בריטית. בשנת 1861 היגרו יעקב ענורות (אביו של עזרא) ואחיו למנצ'סטר, שהיתה אז מרכז של תעשיית הכותנה. עזרא ענורות גדל שם, ובשל עיסוקו במסחר הירבה להגיע לבירות ולדמשק. הוא התחתן בדמשק והגיע עם אביו לבירות בשנת 1878. נראה כי מאז ישב בקביעות בבירות וניהל שם את סניף בית מסחרו. למרות שהיה בעל אורחות בריטית היה עזרא ענורות מעורב בחיים הציבוריים של יהודי העיר, ותרם רבות מכספו למפעלים שונים. יש לשער כי תרם הרבה להקמתה של הקהילה היהודית בבירות, אך בהיעדר מקורות קשה עדיין לעמוד על מידת תרומתו לה. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נאלצה משפחת ענורות להגר למצרים (לאלכסנדריה), משום שבני המשפחה היו בעלי אזרחות בריטית. על קורותיה של משפחת ענורות ראו זכרונותיה של עדנה ענורות-טרנר: www.farhi.org/Documents/Memories.htm

48 סתהון, עמ' 98.

49 תמיכת משפחת רוטשילד במוסדות אלו המשיכה גם לאחר שנדיבים מקומיים לקחו על עצמם את מימון המוסדות. קיים תיעוד על תמיכת הרוטשילדים בשנת 1908 – ראו ארכיון כ"ח, VIII, E, 94c – צמח לנשיא כ"ח, 14.8.1908.

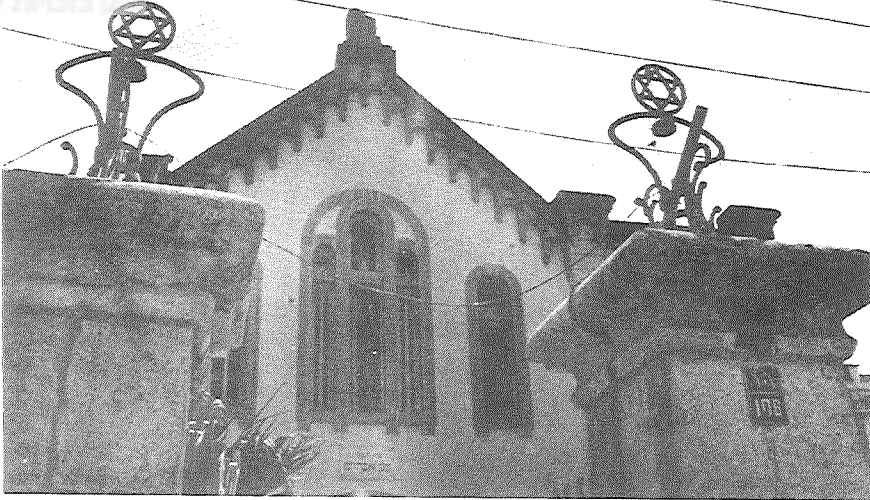
50 הצבי, שנה ב, גיליון יט.

51 סטמבולי, עמ' 77; צמח, עמ' 91. והשוו הצבי, שנה ב, גיליון יג.

תמורות דמוגרפיות

יהודים חיו בבירות עוד בראשית המאה הי"ט וקרוב לוודאי שאף לפני כן. מספרם הדל של היהודים בבירות עד אמצע המאה הי"ט לא העלה את הצורך בארגון כלשהו, ולפיכך לא ניתן לדבר על יהודי בירות בתקופה זו במונח "קהילה"⁵². מצב זה החל להשתנות באמצע המאה הי"ט, שבה החלה הגירה יהודית לעיר. ההגירה היהודית לבירות היתה השלב הראשון וההכרחי בהתהוותה של קהילה יהודית בעיר.

ההגירה היהודית מערי סוריה (דמשק וחלב) לבירות היתה מרכיב חשוב בהתהוות הקהילה היהודית בבירות, שכן היא יצרה בסיס אנושי מרכזי בקהילה שעתידה להתפתח. בהגירה זו החלה באמצעיתה של המאה הי"ט ונמשכה עד לתקופה שמעבר לתחום דיוננו. ההגירה לא היתה רצפה והיא הושפעה מגורמים שונים שפעלו לאורך הזמן. בבואנו לדון בסיבותיה של ההגירה יש להבחין בין "גורמי דחיפה" ל"גורמי משיכה", אשר משפיעים על האוכלוסייה המהגרת. במקרה שלנו, גם את "גורמי הדחיפה" שפעלו בסוריה וגם את "גורמי המשיכה" שפעלו בבירות, ניתן לסווג כגורמים כלכליים. לפיכך,

בית הכנסת "מגן אברהם" שבמערב בירות. צילום: מיכה ברעם

ההקשר הנכון לבחינת ההגירה היהודית מערי סוריה לבירות (ולמקומות אחרים) בתקופה שלפני המנדט הצרפתי הוא ההקשר הכלכלי.⁵³

משך מאות שנים היו דמשק וחלב מרכזי סחר מרכזיים, וחשיבותן הכלכלית באה להן ממיקומן הגאוגרפי בצומת היבשות אירופה, אפריקה ואסיה. דרכי מסחר ראשיות עברו דרך ערים אלו, שקישרו את אירופה ואגן הים התיכון בעיקר עם הודו וסין. למעשה היו דמשק וחלב אזורי הסחר החשובים ביותר בסוריה במאה הי"ט.⁵⁴ חלב נחשבה לחשובה יותר מבחינה כלכלית שכן היא היתה תחנה על נתיב הסחר שבין אירופה להודו וסין. שיירות הגמלים שנעו על נתיבים אלו הגיעו לעתים לממדים גדולים ביותר וכללו יותר מאלפיים גמל (שם, עמ' 41). סוחר דמשק, לעומת זאת, ציידו את השיירות שעשו את דרכן למכה באספקה לתקופה של חדשיים-שלושה.

תרומתם הכלכלית של הסוחרים היהודים בחלב ודמשק היתה חשובה ביותר במשך תקופה ארוכה. עושרם של סוחר חלב היהודים אף הרשים מבקר אנגלי בשנת 1850;⁵⁵ נוסע אחר מסר (בשנות הארבעים המוקדמות של המאה הי"ט) כי סוחר דמשק היהודים הם המעמד העשיר מבין הסוחרים.⁵⁶ לדעתו של בושר, ההון המסחרי של סוחר סוריה היהודים היה קשור במידה רבה למעמד המועדף ביחסים עם מדינות אירופה, ולניצול קשרים חברתיים ופוליטיים עם נציגיהן של אותן מדינות בסוריה. בושר ציין שלושה מאפיינים שהיו משותפים בסוריה לסוחרים היהודים והנוצרים: ראשית, הם היו יותר מעורבים מהמוסלמים בפעילויות כספיות עסקיות; שנית, אם הסוחרים המוסלמים שלטו יותר בדמשק, הרי שבחלב היה המצב הפוך: כלכלת העיר נשלטה על ידי סוחרים יהודים ונוצרים;⁵⁷ ושלישית, מספר גדול יותר של סוחרים יהודים ונוצרים היו נציגיהם של בתי מסחר אירופאים.⁵⁸ נראה כי מצבם הכלכלי של יהודי סוריה עד שנות השישים של המאה הי"ט היה איתן, אולם מתקופה זו ואילך חלה ירידה במצבם הכלכלי.

53 גם צבי זוהר, במאמרו על ההעפלה ועלייה ב' מסוריה, עמד על כך: "על רקע השפל הכלכלי המתמשך בסוריה, אשר פגע הן בסקטור החקלאי והן בתעשייה ובמסחר, דומה שהמניע העיקרי להגירה היה הרצון לשפר את תנאי החיים מבחינה כלכלית" – זוהר, העפלה, עמ' 45.

54 בושר, עמ' 40.

55 על פעילותם הכלכלית של סוחר חלב היהודים ראו: גופמן, עמ' 20-26; הראל, תמורות, עמ' 30-62; זנר, יהודים, עמ' 174-182; מסטרס, חלב, עמ' 43, 60-71; מרקוס, עמ' 184-185; סיטון, עמ' 36-37, 51-52.

56 ראו מקרגור, עמ' 223.

57 בושר, עמ' 72. גם סיטון שותף לקביעת מעמד המרכזי של יהודי חלב במסחר בעיר: "חלק גדול של המסחר נשלט על ידי יהודי חלב" – סיטון, עמ' 51; וראו עדותו של נסים לניאדו, שם, עמ' 445.

58 בושר ציין את שמו של עזרא ענורות, שהיה סוחר ידוע והתמחה בייבוא בדים ממנצ'סטר ומכירתם ברחבי סוריה (ראו עליו בהערה 47 לעיל), כדוגמה ליחסים הקרובים שהיו לסוחרים יהודים עם נציגויות אירופאיות. נכדו של עזרא ענורות, עזרא הררי, סיפר למחבר על פגישה שהיתה לסבו עם הנרי מורגנטאו (Henry Morgenthau), שהיה שגריר ארצות הברית בקושטא; ואכן, בשנת 1914 פורסמה כתבה שסקרה את ביקורו של השגריר מורגנטאו בבירות ואת פגישותיו עם נכבדי העדה ביניהם עזרא ענורות – ראו החרות, שנה 1, גיליון קסג.

הירידה החלה עם פתיחתה של תעלת סואץ בשנת 1869, ובשנה זו איבדו ערי סוריה את יתרונן כצומתי סחר אזוריים ובינלאומיים. השיירות והסחורות שנהגו לפקוד את דמשק וחלב מזה מאות בשנים מצאו נתיב חלופי נוח, קל ומהיר יותר בין מזרח ומערב. לבד מן הנזק הישיר לסחר בערים אלו, יהודים ונוצרים אמידים סבלו מהתפרצויות אלימות מצד המוסלמים, שראו ביהודים ובנוצרים את המרוויחים העיקריים משינוי נתיבי המסחר המסורתיים.⁵⁹ שיכתב הסוחרים בסוריה, שהיהודים היו גורם עיקרי בה, נפגעה בצורה קשה במהלך המאה הי"ט בשל כניסת השוק האירופי לאזור והתחרות עימו.⁶⁰ גם הדרכים החדשות שנשללו בין בירות לדמשק הקלו על מעבר סחורות לערי הפנים, ותהליך זה פגע בשוק העירוני המקומי; מספר היהודים שיכלו לשרת בתי מסחר אירופיים היה מוגבל ביותר יחסית לגודלה של שיכתב הסוחרים בערים. נראה כי ההשפעות השליליות שהיו לפתיחתה של תעלת סואץ ולתחרות עם השוק האירופי על המצב הכלכלי בסוריה (תחילה בדמשק ואחר כך בחלב) גרמו ליהודים שהיו בעלי מרץ ויוזמה לחפש יעדים מבטיחים יותר מבחינה כלכלית, ובירות ביניהם.⁶¹

סיבה נוספת שפגעה במצבה החומרי של השיכתב האמידה בסוריה היתה קשורה בפשיטת הרגל שהכריזה הממשלה התורכית בשנת 1875, לפיכך כל אותם יהודים שהשקיעו בניירות ערך של הממשלה התורכית איבדו את ממונם באופן פתאומי.⁶² במצב זה היתה בירות יעד הגירה קרוב ומושך בשל ההודמנויות הכלכליות הרבות שהיא הציעה. גורם אחר שהניע יהודים להגר מסוריה לבירות היה הרצון להימנע מגיוס לצבא התורכי. לאחר מהפכת "התורכים הצעירים" בשנת 1908, שאפה המדינה העות'מאנית להגדיל ולחזק את צבאה. אך אם עד שנה זו יכלו נתינים לאימוסלמים להשתחרר משרות צבאי בתשלום מס פטור, הרי שעתה מצא הצבא התורכי את כל נתיניו נחוצים לשרות צבאי. בשל כך מצאו עצמם יהודים בדרכם לבירות, שם קיוו למצוא מפלט מגיוס לצבא התורכי.⁶³

עמדנו עד כה על הרקע הכלכלי של יהודי סוריה ועל מספר סיבות להגירה לבירות. מן הטבלה הבאה נוכל ללמוד על הנתונים המספריים של האוכלוסייה היהודית בבירות, המשקפים בצורה ברורה את מגמת ההגירה לעיר:

59 ברור, עמ' 107; בושר, עמ' 33.

60 בושר, עמ' 45; וראו גם ברור, עמ' 107.

61 ברור, עמ' 104, 107; סיטון, עמ' 58.

62 ברור, עמ' 108; בושר, עמ' 23.

63 זנר, יהודים, עמ' 183; סיטון, עמ' 60, 237. דומה כי תקווה זו התבססה על החירות הפוליטית שהלבנונים נהנו ממנה אחרי מהפכת 1908. בניגוד למיעוטים הלאימוסלמיים ברחבי האימפריה, שעבורם בוטל ה"בְּדֵל עֶסְפֵּרִי" (מס פטור משרות צבאי), המשיכו הלבנונים תושבי ההר (אשר אלפים מהם התיישבו בבירות) ליהנות מפטור זה – ראו זמיר, עמ' 32.

האוכלוסייה היהודית בבירות⁶⁴

המקור	מספר יהודים	שנה
שולץ – שור, עמ' 139	100	1821
עטיה, עמ' 139	200	1840-1835
וילסון – שור, עמ' 139	200	1847
פרנקל – שם	500	1856
פואז, עיר, עמ' 107	1100	1860-1861
שם, עמ' 108	1500	1889
קינה, עמ' 53	2500 (3270)	1895
כהן, עמ' 79	3000	1904
פואז, עיר, עמ' 108	2784	1908
בדקר, עמ' 282	3500	1912

הגירת יהודים מערים שונות (בעיקר מפנים הלבנון ומערי סוריה, דמשק וחלב) לבירות לא היתה מקבילה בזמן, אלא התרחשה בגלים. נראה כי השיכבה הראשונה שהצטרפה לגרעין היהודי הוותיק בבירות מקורה ביהודים תושבי הריהלבנון שמצאו מפלט בבירות בעקבות התסיסה שהחלה בשנת 1840, ושהגיעה לשיאה במלחמה בין הדרוזים למרונים ב־1860. גל שני של מהגרים הגיע מדמשק כבר מאמצע המאה הי"ט, ואילו יהודים מחלב היגרו מאוחר יותר. מצב זה משתקף היטב בזכרונותיו של יהודי שנולד בחלב וגדל בבירות: "אחרי סיום המלחמה, 1918 – כשהייתי בן שמונה, אבי החליט 'לשנות זירה' לנסות מזל חדש, על ידי נסיעה ל 'אמריקה'. בדרכנו ביקרנו בבירות, ובסופו של דבר השתקענו שם".⁶⁵ עדות זו משקפת את הפגיעה המסחרית שידעה חלב לאחר מלחמת העולם הראשונה עם התווית הגבולות בין סוריה לבין תורכיה ועיראק.⁶⁶ ולהלן:

אחר כך, בסביבות 1945-1946 ועוד מאוחר יותר כשלאומיות ערבית אנטי-ציונית עשתה את החיים מאד לא נוחים בחלב, "רובם" (?) [כך במקור] של יהודי חלב, היגרו לבירות, וחלק לישראל ואירופה. מספרים גדולים באו לבירות.⁶⁷

64 נתונים אלו על האוכלוסייה היהודית בבירות הם בעלי אופי שונה. חלקם הערכות בלתי אמצעיות של נוסעים או עוברי אורח (מכתבו של מר כהן מחודש נובמבר 1918), וחלקם נתונים רשמיים יותר של גופים ממשלתיים (אם כי גם הם לא התבססו עדיין על מפקדי אוכלוסין) כגון אומדנו של קרל בדקר משנת 1912. לא כל הנתונים בטבלה אמינים, אך לעתים יש ערך להשוואתם כדי להעריך את מהימנותם של מקורות בעלי אופי שונה. לעתים ניתן להעריך את אמינותו של אומדן מסוים על פי ההקשר שבו הוא ניתן, אך אם נוסע ששהה בעיר נקב במספר מסוים מבלי לציין על סמך מה הוא התבסס, קשה להסתמך על אומדנו. בכל אופן, גם אם הנתונים "הרשמיים" אינם מדויקים, נוכל להפיק תועלת מן הטבלה אם נלמד על המגמות ולא ננסה לציין מספרים מדויקים. מספרים בסוגריים מציינים את האוכלוסייה היהודית בכל לבנון באותה שנה.

65 עדותו של פרדיננד ענורות, שנולד בחלב בשנת 1910 – סיטון, עמ' 346.

66 זוהר, קהילות, עמ' 93.

67 סיטון, עמ' 348.

נראה כי ראשית ההגירה, גם מדמשק וגם מחלב, היתה של אנשים אמידים שידעו לזהות את ההזדמנויות הכלכליות בבירות. כך נוצר המצב שיהודים יוצאי דמשק השתלבו ראשונים בהנהגת הקהילה, מצב שמשקף באותה עדות:

יהודי בירות "המקוריים" המובילים היו בני משפחות מועטות, אליה, חילואני, סעדיה, וכד', שרובם באו הרבה יותר מוקדם מדמשק וצידון. ("הילידים" המוקדמים היו ממשפחות מועטות, דנה, חנה, ומן [מאנה]), ולפני שהחלבים הרבים והעשירים הגיעו הם היו "הדיקטטורים" של החיים היהודיים בעיר (שם, עמ' 350).

הסיבה למבנה המדורג של ההגירה מערי סוריה טמונה בשוני בתעסוקה של יהודי דמשק ושל יהודי חלב. בדמשק היתה שיכבה כלכלית עליונה שהשקיעה הון רב באיגרות חוב של הממשלה העות'מאנית, ופשיטת הרגל של הממשלה המיטה עליה אסון כלכלי והאיצה בה לתור אחר הזדמנויות כלכליות חדשות. בחלב, לעומת זאת, לא הירבו בעלי ההון להשקיע באיגרות חוב, אלא השקיעו את עיקר כספם במסחר; בחלב איננו שומעים על משבר כלכלי שפקד את הקהילה בעקבות פשיטת הרגל של הממשלה העות'מאנית. יתר על כן, דפוס התעסוקה בדמשק ובחלב היו שונים בתכלית: בעוד שבדמשק עסקו בשנת 1881 כחמישים ואחד אחוז במלאכות ותעשייה ורק שישה עשר אחוז במסחר, בחלב עסקו, על פי דיווח משנת 1884, חמישים וחמישה אחוז במסחר ואילו במלאכות ותעשייה רק חמישה עשר אחוז.⁶⁸ מנתונים אלו עולה בבירור כי בקרב יהודי חלב תפס המסחר מקום מרכזי הרבה יותר מאשר בקרב יהודי דמשק.

לבד מהגירתם של יהודים מסוריה, היתה הגירה של יהודים מתוך לבנון עצמה לבירות. כל זמן שזו צמחה ועלתה כעיר נמל מרכזית משגשגת. על פי רשימותיו הסטטיסטיות של קינה, היו בלבנון בסוף המאה הי"ט, חוץ מ-2500 יהודים בבירות, שני ריכוזים נוספים של יהודים: בצידון נרשמו שש מאות יהודים ובסנג'ק טריפולי (בערים טריפולי, צ'פיתה, עכאר וחק'ן אלאכראד) נרשמו 1102 יהודים.⁶⁹ כלומר, כ-1700 יהודים חיו בלבנון מחוץ לבירות בסוף המאה הי"ט. קשה לקבוע כמה מהם הגיעו בסופו של דבר לבירות, אפילו אם היתה העיר יעד הגירה יחיד בתוך לבנון עצמה. יש להניח כי חלק מהם היגרו לארץ ישראל או לארצות שמעבר לים.

תמורות מבניות

הגידול המתמיד באוכלוסייה היהודית בבירות בעקבות ההגירה העלה את הצורך בארגון ענייני העדה ובניהולם, שכן האופנים המסורתיים (פילנתרופיה למשל) שעל פיהם התנהלו חיי היהודים בעיר לא יכלו להתאים לשינויים הדמוגרפיים החדשים. התמורות המבניות

68 זוהר, קהילות, עמ' 89, 91.

69 קינה, עמ' 122.

שפקדו את הישוב היהודי בבירות באו, במידה לא מבוטלת, כמענה לצרכיו של ציבור הולך וגדל של יהודים בעיר.

ניתן לזהות מספר גורמים שאפשרו את הקמת הקהילה בבירות. האירוע שנוכר תחילה, שהתרחש ביולי 1908, הוא הסיבה המיידית לראשית הארגון, לעומת זאת קיימים היו גורמים נוספים שפעלו על פני השטח לאורך זמן ממושך והם ניכרים בשלושה תחומים: פוליטי, חברתי וגאוגרפי-היסטורי, כלומר אופיה ומעמדה של בירות.

מהפכת "התורכים הצעירים", שפרצה ביולי 1908, היתה הסיבה המיידית לתחילת פעולות ארגון הקהילה היהודית בבירות. קו התפר שבין סופו של המשטר העות'מאני הישן והמשטר החדש של "התורכים הצעירים", הצמיח התלהבות, שאיפות ותקוות לתמורות חברתיות ומנהליות בקרב אותם יהודים שהיו שותפים בארגון הקהילה בבירות.⁷⁰ על האווירה שנוצרה בקרב יהודי בירות בעקבות המהפכה ניתן ללמוד מתיאור קצר על פעילותה של אחת הדמויות המרכזיות בארגון הקהילה:

לא הפתיע לפיכך, את יוסף ד' פרחי,⁷¹ בהגיעו לבירות ב-1908, להיווכח שהקהילה היהודית, עוד לא היה לה לא רב ראשי, לא מועצה קהילתית נבחרת, לא מוסד דתי או פילנתרופי... בראותו את מצב העניינים יוסף פרחי ניגש לעבודה. הוא ידע מראש את הקשיים והתכונן להתגבר על כל המכשולים. בעודו צעיר, הוא הציע שיקבץ סביבו כמה אנשים שרצו גם ליזום מן המהפכה מסוג "התורכים הצעירים".⁷²

מעדות זו עולה כי המהפכה התורכית נתנה השראה והיתה מקור לחיקוי לאותם אנשים שהיה להם חלק בארגון הקהילה. בדברים שכתב אברהם אלמאליח לזכרו של יוסף דוד פרחי, הוא נגע כבדרך אגב גם בסוגיה זו: "אחרי הכרות הקונסטיטוציה בתורכיה, בשנת

70 ארכיון כ"ח, VIII, E. 94c – צמח לנשיא כ"ח, 4.7.1909; מיקרופילם באמתי, Hm2/8205.

71 יוסף דוד פרחי נולד בדמשק, בינואר 1878, למשפחה יהודית מיוחסת, וקיבל את ראשית חינוכו בתלמוד תורה ובישיבות שבעירו. את לימודיו היסודיים עשה בבית הספר של כ"ח, ואחר כך נשלח בשנת 1893 לבית המדרש למורים של האליאנס בפריז: Ecole Normale Israélite Orientale. (סגל המורים של כ"ח כלל בוגרים מצטיינים של מוסדות הארגון במזרח התיכון שהוכשרו להוראה בצרפת – ראו רודריג, עמ' 49.) ארבע שנים מאוחר יותר יצא פרחי מבית המדרש למורים כמורה מוסמך בעל תעודת Brevet Supérieur. (בית המדרש למורים של כ"ח חייב את בוגריו, לאחר סיום תוכנית לימודים של ארבע שנים, לגשת לבחינות ה-Brevet Supérieur, שהסמיכו את הבוגר להוראה בבתי ספר יסודיים – ראו זילברמן, עמ' 125.) שלוש שנים שימש פרחי כסגן מנהל בבית הספר של כ"ח באיזמיר; שנה שימש באותו תפקיד בבית הספר של כ"ח בסוסה (תוניסיה), ומשנת 1901 עד 1903, שימש כסגן מנהל בית הספר החקלאי בג'יידה שבתוניסיה. בהיותו בחופשה אצל הוריו בבירות פנה פרחי לוועד המרכזי של כ"ח בבקשה להעבירו לבירות, ומשבקשתו לא נתקבלה הגיש את התפטרותו לוועד. (בקשותיהם של מורים לשנות את מקום הוראתם היו מקור לחיכוכים בין המורים לבין הוועד המרכזי – ראו רודריג, עמ' 69-72.) לאחר התפטרותו החליט פרחי לפנות לעולם המסחר. משנת 1903 עד שנת 1908 היה מנהל בבית המסחר "עקב ענורות ובניו". עקב תפקידו שהה במנציסטר ובבירות חליפות. (על מסחר הטקסטיל בקרב סוחרי סוריה ולבנון ראו זוהר, קהילות, עמ' 91.) פרחי חזר באופן סופי לבירות באוגוסט 1908 ובה הקים את ביתו – ראו: אלמאליח, החלק העברי, עמ' 6; הנ"ל, החלק הצרפתי, עמ' 42-43.

72 תיאורו של ז'אק סטמבולי – סטמבולי, החלק הצרפתי, עמ' 77.

1908, התחיל [פרחי] יחד עם המנוח ד"ר קייזרמן ומר צמח מנהל בתי-הספר של כ"ח בבירות, לבסס את יסודות קהלתו על יסודות דמוקרטיים ואיתנים.⁷³ עדות זו מוסיפה לנו מידע באשר לאנשים שהיו שותפים בפעולות הארגון הראשונות, ומחזקת את העדות הראשונה.

גם בראייה לאחור, ובפרספקטיבה של כעשרים שנה, קשר צמח את ארגון הקהילה למהפכה התורכית: "המהפכה התורכית של 1908 אפשרה לאמציילב אחדים להתאסף ולעבוד לארגונה של הקהילה".⁷⁴ שלוש עדויות אלו, בהיותן מייצגות שלושה צדדים שונים כלומר, בן הקהילה (ז'אק סטמבולי), איש כ"ח (יום-טוב צמח) וצד "נייטרלי" (אברהם אלמאליח), קושרות את מהפכת "התורכים הצעירים" לראשית דרכה של הקהילה. התסיסה הפוליטית והציבורית בקרב יהודי בירות היתה חלק מתסיסה פוליטית כללית בבירות. המהפכה התורכית, שחידשה את חוקת 1876, גרמה לתסיסה פוליטית בלבנון, שכן הנוצרים המרונים לא הסכימו להשתתף בבחירות הכלליות ואף לא לשלוח נציגים לפרלמנט העות'מאני. ארגון לבנוני נוצרי הוקם כדי למנוע מהלבנונים להשתתף בבחירות ולתבוע את המשך האוטונומיה, הזכויות שמהן נהנה הריהלבנון ורפורמה במערכת המנהלית. ניגוד האינטרסים בין הצדדים תרם לגיבוש עמדות לבנוניות כלפי משטר "התורכים הצעירים".⁷⁵

המאבק על הנהגת הקהילה

מהפכת "התורכים הצעירים" נתנה את האות לתחילת ארגון הקהילה. יחד עם זאת, ההודמנות לצבור כח פוליטי, מעמד וכסף, העלתה מספר מוקדי כח חברתיים שתבעו לעצמם את הנהגת הקהילה, ולפיכך היה ארגון הקהילה מלווה במאבקים ומתחים בין אותם מוקדים חברתיים. ארבעה צדדים היו מעורבים בתהליך זה: העסקנים הוותיקים בעיר (ילידי לבנון), הפעילים "החדשים", שלא היו ילידי לבנון, יום-טוב צמח כמייצגו של האליאנס, ומאוחר יותר הרב נסים דאנון.⁷⁶

הפעילים "החדשים" שאפו לארגן את הקהילה והעלו יוזמות חדשות מיד לאחר המהפכה. ראינו את יוזמתו של יוסף פרחי שהציע את עצמו כדי לפעול לארגון הקהילה. ב־17 באוגוסט 1908, ימים אחדים בלבד אחרי הגיעו לבירות, פנה יוסף פרחי בקריאה ליהודי העיר במילים אלו:

73 אלמאליח, החלק העברי, עמ' 9.

74 צמח, עמ' 91.

75 ראו זמיר, עמ' 30. יש לציין כי המושג "לבנון" כישות פוליטית לא נוצר יש מאין עם הכרזת המנדט הצרפתי, וישות לבנונית היתה כבר במאה הי"ט – ראו למשל: אקרלי, עמ' 187; סליבי, עמ' 164.

76 הרב נסים דאנון נולד בשנת 1874 בירושלים וקיבל את ראשית חינוכו בישיבת "תפארת ירושלים". לאחר שהוסמך להוראה נסע לפריז על מנת להשתלם שם בבית המדרש לרבנים, אך נאלץ להפסיק את לימודיו בשל חוסר יכולת חומרית. לאחר שרכש את השפה הצרפתית חזר לירושלים ונחשב בין טובי עסקניה הציבוריים. בתמוז תרס"ז נתמנה לרבה של קהילת בירות ובמשרה זו כיהן עד סיון תר"ע – ראו גאון, עמ' 213.

היום, כשאנו נהנים מחיי חופש בארץ חופשייה; היום, כשיש לנו הזכות להביע דעתנו בחופשיות על אנשים ואירועים, אנו מבקשים מכם להשמיע את משאלותיכם, להראות איזה כיוון אתם רוצים לתת לקהילה, ובעיקר – לבחור את האנשים שעליהם אתם רוצים להטיל את טובתכם, אלה אשר בהם אתם נותנים את כל אמונכם.⁷⁷

אפשר למצוא בדבריו של יוסף פרחי שני מרכיבים: תביעת יחס של הפרט לכלל, ותביעה מעשית יותר, כלומר, בחירת נציגים לקהילה. אולם פרחי לא הסתפק בכך; הוא למד את הצרכים המיידיים של יהודי העיר ואת אלו הפחות דחופים. לפני שפעל למד את מצבם הממשי של יהודי העיר: מצבם החומרי והמוסרי, יחסייהם עם שכניהם ואת קשריהם עם הרשויות.

במהרה התחיל פרחי בהפצת רעיון על יצירת ועדה, שתהיה מורכבת בחלקה הגדול מצעירים שידאגו להכין תוכנית של תיקונים ולהוציאה לפועל. תוך זמן קצר הצליח יוסף פרחי לרכז סביבו אנשים אחדים שנרתמו לרעיונותיו ולדעותיו. בהרצאות שהירצה מדי שבוע באולם שנשכר למטרה זו, הכשיר יוסף פרחי את חוג הפעילים שהתרכז סביבו, כדי שיוכלו בעתיד להפעיל ולנהל מנגנון קהילתי. את המימון לפעולותיו הראשונות השיג מנדיבים שהצליח לרתום למפעל ההקמה, ביניהם גיסו עזרא ענורות.

היוזמות של הפעילים "החדשים" הביאו להקמת אופוזיציה. העסקנים הוותיקים בעיר פעלו על מנת לגבש לעצמם שדולה, ופעלו לגייס תמיכה כשהם תובעים זכויות מיוחדות בשל היותם ילידי הארץ. תשלום המסים הקהילתיים היה סלע מחלוקת מרכזי בין העסקנים ילידי לבנון לבין העסקנים "החדשים", ובין ילידי לבנון היו כאלה שהתחמקו מתשלום מסים.⁷⁸ התחרות על השלטון חשפה מתח עדתי בין שתי הקבוצות עד כדי קריאות גנאי כלפי הפעילים "החדשים" (שם). העסקנים האשכנזים בעיר היו מוקד כח אחר, שלא היה מעוניין בארגונה של הקהילה. עסקנים אלו קיבלו כספי "חלוקה" מצפת ומטבריה עבור קהל האשכנזים שבבירות, ולא היו מעוניינים לשלם מסים קהילתיים, אשר יפגעו בהכנסתם. בערב פסח תרס"ט (1909) הוחלט על הבחירות לוועד הקהילה. הוכנו שתי רשימות של מתמודדים: אחת של ותיקים (ילידי לבנון) ואחת של חדשים (שלא היו ילידי לבנון). הבחירות נקבעו ל-2 במאי, אך כיוון שלא הופיעו מספיק בוחרים, הן נדחו ל-9 במאי.⁷⁹ הבחירות היו סוערות ובמהלכן התעוררו ויכוחים, קללות ואף תגרות ידיים. בהתערבותו של צמח הסדר חזר ובסופו של דבר נבחרו שנים-עשר חברי ועד בהתאם לתקנון.⁸⁰ שמו

77 אלמאליה, החלק הצרפתי, עמ' 46.

78 ארכיון כ"ח, VIII, E, 94c – צמח לנשיא כ"ח, 4.7.1909; מיקרופילם באמת"י Hm2/8205.

79 בהתאם לסעיף 10 בתקנון הקהילה.

80 ארכיון כ"ח, VIII, E, 94c – צמח לנשיא כ"ח, 4.7.1909; מיקרופילם באמת"י Hm2/8205. יום-

טוב צמח ציין את שמותיהם של אחד-עשר נבחרים: חכים, ילין, פרחי, שאקי, סלים חייט, בליילה, ארדיטי, דואק, טאויל, ליפובסקי וברזול. על הבחירה העיר צמח: "אני קצת הצטערתי כי בועד החדש ישנם שלושה ציונים: ליפובסקי, ברזול וילין".

של עזרא ענזרות לא הוזכר בין החברים שנבחרו, אך ידוע כי היה נשיא הקהילה בשנה זו, ובהכרח חבר בוועד הקהילה.⁸¹ נראה כי סמוך לאחר בחירתו מינה הוועד שתי ועדות מבין חבריו: אחת לענייני התקציב ואחת לעיבוד תקנון הקהילה. אחת המשימות שניצבו בפני הוועד היתה לדאוג למקורות הכנסה חדשים וסדירים שיחליפו את רצונם הטוב של נדבנים. כשגדלו ההכנסות יכלה הקהילה לדאוג לצרכיה השונים, הסוציאליים או הדתיים; למשל, אם בעבר היו מקרים שלא נאסף מניין כדי לומר קדיש על פלוני שנפטר, עתה, עם בחירתו של הוועד, נשכרו ארבעה-עשר איש שהיו מלווים כל נפטר אל בית העלמין.⁸²

תקנון הקהילה

התקנון של הקהילה היהודית בבירות גובש ופורסם בין חודש יולי 1908 לבין חודש מאי 1909, תאריך הבחירות לוועד הקהילה;⁸³ אך אין בידינו שמותיהם של כותביו. מכיון שהפעולות הראשונות של ארגון הקהילה החלו בשנת 1908 מיד לאחר מהפכת "התורכים הצעירים", סמיכות האירועים מלמדת כי כתיבת התקנון היא תוצאת פעולתם של מארגני הקהילה במשך הזמן שעד הדפסתו. יש עניין רב בבחינת התקנון שכן הוא מבטא את הלכי הרוח וקווי המחשבה של כותביו באשר לאופן בנייתה, אופן ניהולה וסדריה של הקהילה.

התקנון כולל ארבעים וחמישה סעיפים העוסקים בשני נושאים מרכזיים: ועד הקהילה (סמכויותיו, סדריו, אופן בחירתו) ועניינים כספיים (הכנסות ותקציב קהילתי). התקנות שעניינן ועד הקהילה מלמדות על מידה גדולה של הנהגה ריכוזית, כלומר שמירת הסמכויות השונות בוועד הקהילה ורצונו של הוועד לפקח מקרוב על פעולותיהם של מוסדות הקהילה השונים.⁸⁴ נעדרים מן התקנון סעיפים המתייחסים לתחומים כמו דת או חינוך, למרות שאלה היו חלק בלתי נפרד בחיים הקהילתיים היהודיים. מצב זה תואם את השלב העוברי בחיי הקהילה שבו גובש התקנון; יסוד הראשוניות בתקנון בולט בסעיף האחרון: "לתקנות אלה יהיה תוקף חוקי עד לבחירות לוועד החדש שיוכל לאמץ אותן כפי שהן או לשנות אותן בחלקן או בכללן" (שם, סעיף 45).

האירועים שקדמו לפרסום התקנון משתקפים היטב במספר סעיפים בו. כך למשל, הסעיף השני בתקנון קבע כי "מספרם של חברי הוועד נקבע לשנים עשר, אשר ששה מתוכם ילידי הארץ, וששה שאינם ילידי הארץ" (שם, סעיף 2). חלוקה זו מזכירה את שיטת המפתח העדתי בלבנון ("הקטנה" או "הגדולה"), ושמה יש כאן השפעה של הפוליטיקה הלבנונית. מכל מקום, חלוקה זו משקפת מתח על רקע "עדתי" ביחס לשלטון הקהילה גם

81 ארכיון כ"ח, I, B, 3 – ועד הקהילה לרב חיים נחום, 24.12.1909; מיקרופילם באמת", Hm2/ 8135. וראו החרות, שנה א, גיליון טו.

82 הצבי, שנה כה, גליון יב.

83 שם. בשנת 1909 הודפס תקנון הקהילה בבית הדפוס של סלים מן, שהיה חבר בקהילת בירות, ולימים מייסדו ועורכו של העיתון "אלעאלם אלאיסראילי" ("העולם היהודי"). היה זה העיתון היהודי היחיד שיצא לאור בסוריה ובלבנון, משנת 1921 עד שנת 1946.

84 ארכיון כ"ח, VIII, E, 94c – סעיפים 37-39 בתקנון הקהילה; מיקרופילם באמת", Hm2/8205.

בקרב שיכתב ההנהגה הראשונית. מלבד זאת, היא תואמת לחלוטין את אופיה של החברה היהודית בבירות כאוכלוסייה מגוונת של מהגרים. סעיף זה איפשר למעשה לפעילים "החדשים", שלא נולדו בלבנון, להשתלב בהנהגת הקהילה; משתקף כאן הפתרון שהגיעו אליו שתי הקבוצות באשר להנהגת הקהילה. באחת העדויות של בני הקהילה על שאלת יזמת הארגון אנו קוראים:

רוב האזרחים שחברו בהתחלה לגיבושה של הקהילה מוצאם היה מדמשק. בהתחשב שזה שהגה את הרעיון להמשיך בארגון זה הוא מר יוסף דוד פרחי – מוצאו מדמשק ממשפחה של נכבדים... בהתחלה בסביבות 1920 הקהילה הורכבה מיוסף דוד פרחי – ד"ר עטיה – סלים הררי – יוסף דישי – זאכי אליה – כאמל חילוואני – יוסף בליילה ויעקב ספרא.⁸⁵

עדות זו מחזקת שני עניינים שראינו קודם לכן: היוזמות החדשות עלו מן הפעילים "החדשים" ולא מילידי לבנון, והתפקיד החשוב שהיה ליוסף פרחי בפעולות ארגון הקהילה. כזכור, יהודי דמשק היו הראשונים שהיגרו מסוריה בשל הפגיעה במצב הכלכלי שם. השיכבה העליונה, שכאמור נפגעה קשות מפשיטת הרגל של הממשלה העות'מאנית, מצאה בבירות כר נרחב להודמנויות עסקיות חדשות. יתר על כן, יוצאי דמשק היו השיכבה החזקה בקרב יהודי העיר בתקופה זו, שכן ליהודים הלבנוניים "המקוריים", אשר חלק גדול מהם מוצאם היה מהר-הלבנון, לא היתה מסורת של פעילות ציבורית או כלכלית בדומה לזו שהיתה ליהודי סוריה.

ההתנגדות לרב נסים דאנון

לאחר פעולות הארגון הראשוניות בקהילת בירות ויצירתם של אקלים ציבורי ודעת קהל, פנו מנהיגי קהילת בירות ל"חכם באשי" בקונסטנטינופול, הרב חיים נחום,⁸⁶ כדי שימנה עבור קהילת בירות רב. הרב נסים דאנון נתמנה לתפקיד, ועם הגיעו לקהילת בירות זכה לתמיכה וסיוע של מנהיגות הקהילה.⁸⁷ אך עד מהרה התברר עד כמה היה המינוי הזה מזויק. הרב דאנון פעל בקהילה כבתוך שלו. הוא התעלם מחברי הוועד והחליט החלטות לבדו, ניצל את מעמדו לגבות מסים, ובמקביל פטר מהם את עצמו ואת מקורביו.⁸⁸

85 עדות בכתב של ג'ו אליה מ-23 ביולי 1999, אוסף פרטי. ג'ו אליה ציין את 1920 כשנת ההתחלה, אך שנה זו מציינת את תחילת המנדט הצרפתי בלבנון. ערבוב הקשרים בוחרים של מרואיינים, ביחוד לאחר שחלפו שנים רבות מאז המאורעות, הוא תופעה מוכרת בחקר הזיכרון. שמות האנשים שציין המרואיין מאוחרים יותר לתקופת דיונונו כאן, וכנראה תואמים את השנה שציין.

86 נולד בשנת 1873, והיה "חכם באשי" הרשמי הראשון והאחרון באימפריה העות'מאנית לאחר פרסומו של כתב הרפורמות השלישי בשנת 1876. פעל בשירות כ"ח כעוזר מנהל וכמורה בבית המדרש לרבנים באיסטנבול. רכש מעמד של מעין מתווך בין השלטונות העות'מאניים לבין כ"ח – ראו בנבסה, עמ' 12-13, 31.

87 ארכיון כ"ח, I, B, 3 – ועד הקהילה לרב חיים נחום, 24.12.1909; מיקרופילם באמת"י, Hm2/ 8135.

כך למשל, עם כניסתו לתפקיד הטיל הרב דאנון את מס ה"גבלה" (או "גאבילה"), מס שהיה מקובל בכל רחבי האימפריה העות'מאנית.⁸⁹ אמנם היה זה צעד לגיטימי ובתוקף סמכותו של הרב,⁹⁰ אך העיתוי להטלת המס היה גרוע, שכן הוא חל במקביל להתגבשותה וביסוס סמכותה של הנהגת הקהילה. את ההכנסות ממס זה ניצל הרב דאנון לטובתו האישית ולטובת מקורביו על חשבון טובת הקהילה.⁹¹ סמכותו של הרב לגביית מס ה"גבלה" נתקלה בהתנגדות תקיפה של הוועד וגבייתו בוטלה, אם כי הרב דאנון ניסה לכפות את סמכותו בניסיון נוסף להטיל את המס. ביקורת חריפה על פעולותיו של הרב דאנון אנו קוראים בידיעה משנת 1911:

והרב בראותו כי יש מתנגדים חזקים לו, ויאסף סביבו חבר ריקים ופוחזים, אנשים שבהפקירא ניחא להם, אנשים בעלי אגרוף, אנשים שמימיהם לא נתנו לצרכי העיר, אנשים שרובם היו עוד "מקבלים" ולא "נותנים", ויבחר מהם ועד ויהי להם לראש בדרך רשמית... והחכם הלך מדחי אל דחי, עשה אולת אחר אולת, בזה את עצמו ואת משרתו בעיני הממשלה ובעיני הקונסולים, השליך שקוצים על בני קהלתו וישים לבו ולכלמה בעיני שונאיהם.⁹²

לא זו בלבד שהרב דאנון לא קיבל את מרותו של ועד הקהילה ולא שיתף איתו פעולה, אלא הוא אף חתר תחתיו והסית נגדו. הרב דאנון איים על חברי הקהילה, מן האדם הפשוט ביותר ועד לאדם הנכבד ביותר. במקרה אחד הוא איים על חבר ועד הקהילה, שאם לא יגיע למשרדו יביא אותו בכח.⁹³ כאשר רצה הרב דאנון להכריח את גובר הקהילה למסור לידיו את כספה ורכושה של הקהילה, איים שאם הקהילה תתנגד יפנה לשלטונות המקומיים. הרב דאנון החליף את המנעולים בשערי בית הקברות כדי שהוא עצמו יוכל לגבות את מס הקבורה ולא ועד הקהילה, כפי שנקבע בתקנון (שם). חברי הוועד יצאו נגד מעשיו של הרב דאנון וסיפרו על אדם ממשפחה מכובדת בעיר, שנפטר ונותר לילה שלם ללא קבורה מפני שהרב תבע לגבות בעצמו את מס הקבורה. הוא אף קבע את גובה המס: כאלף פרנקים.

חודשים מועטים לאחר כניסת הרב דאנון לתפקידו פנה ועד הקהילה במכתב חריף לרב חיים נחום בקונסטנטינופול, ובו שטח את מעלליו ומחדליו של הרב דאנון. הוועד

88 ארכיון כ"ח, IX, E, 94d – צמח לנשיא כ"ח, 10.10.1911; מיקרופילם באמת"י, Hm2/8206. וראו גם המבשר, תרע"א, גיליון מ.

89 ה"גבלה" היה מס עקיף שהוטל על הבשר, היין והגבינה. מס ה"גבלה" היה סלע מחלוקת כל משך קיומו שכן הוא איפשר לעשירים להטיל את מרבית עול המסים על העניים. נוצר מצב שבו העשירים לא שילמו מסים על חלק גדול של הכנסותיהם, ואילו העניים, שלא פעם הקדישו כמעט את כל הכנסתם למזון, שילמו מס עקיף על רוב הכנסתם. מכיוון שהמנהיגים באו מקרב העשירים, הם יכלו תמיד לקבוע את הכללים לטובתם – על מס ה"גבלה" ראו לוי, עמ' 243.

90 שם, עמ' 265; בנבסח, עמ' 56-57, 68-69.

91 ארכיון כ"ח, IX, E, 94d – צמח לנשיא כ"ח, 10.10.1911; מיקרופילם באמת"י, Hm2/8206.

92 המבשר, גיליון מ, י"ד בתשרי תרע"א.

93 ארכיון כ"ח, I, B, 3 – ועד הקהילה לרב חיים נחום, 24.12.1909; מיקרופילם באמת"י, Hm2/8135.

ביקש להסיר את הרב דאנון מתפקידו, אולם חודשים רבים עברו עד שהוחלף. מעשי הרב דאנון מלמדים כי הוא שאף לנצל את סמכויותיו כדי לבסס את מעמדו כמקד כח עיקרי בקהילה. יתר על כן, נראה כי מדיניות הרבנות הראשית בקונסטנטינופול בתקופה זו, שעמדה בסימן של נסינות לארגון מחדש של הקהילות במחוזות ולהגברת השליטה בהן, הפיחה ברב דאנון התלהבות ומרץ,⁹⁴ וההתנגשות עם מוקדי הכח הנוספים בקהילה היתה בלתי נמנעת.

ביוני 1910 הזדמן הרב חיים נחום לבירות, במסגרת מסע שערך להידוק הקשרים עם הקהילות המחוזיות. יוסף פרחי ניצל הזדמנות זו ופנה אליו בעניין האנדרלמוסיה בקהילה, וכתוצאה מכך מונתה ועדה ארעית שפרחי היה מזכירה;⁹⁵ לפני שעזב את בירות הבטיח הרב חיים נחום להסיר את הרב דאנון מתפקידו תוך שלושה חודשים, ואולם הרב דאנון תזר לסורו אף לאחר ביקורו של הרב חיים נחום והמשיך בחתירה ובהסתה נגד הוועד. הוא הטיל שוב מס על הבשר, צעד שהביא לאירועים אלימים בשוק הבשר.⁹⁶ תוצאות "שכרון הכח" של הרב דאנון הביאו את הרב חיים נחום להסירו מתפקידו לאחר כשנה, ולמנות את הרב מסלטון תחתיו.⁹⁷

ההכרה הרשמית בקהילה היהודית בבירות באה בשנה שלאחר מכן, בשנת 1911. בשנה זו פרסמו התורכים צו ("פירמן") שהכיר בקהילה היהודית והעניק לה אותן זכויות שהקהילות האחרות כבר קיבלו קודם לכן.⁹⁸ לפיכך יש לראות בשנת 1911 את ראשיתה של הקהילה היהודית בבירות.

מעורבותו של כ"ח

כאמור, הרב דאנון היה רק אחד מארבעה מוקדי כח פוליטיים-חברתיים בתהליך ארגון הקהילה, אולם במעשיו הוא הצליח לאחד את השורות נגדו. מבחינה זו ייתכן שמינויו,

94 על מגמה זו של הרבנות הראשית ועל השינוי בתפיסתה את תפקיד הרב הראשי ראו בנבסה, עמ' 67-69. וכך, האינטרסים הפוליטיים של הרבנות הראשית באיסטנבול, שמייצגם היה הרב חיים נחום, שירתו נאמנה את השאיפות המקומיות של מנהיגי הקהילה בבירות בראשית דרכה. מהפכת "התורכים הצעירים" פתחה תקופת ביניים (1908-1920) שאופיינה בעיקר בפוליטיזציה בתולדות היהדות העות'מאנית, ותקופת כהונתו של הרב חיים נחום, טוענת בנבסה, "היא חלק מתקופה זו של פוליטיזציה מוגברת בקרב היהדות העות'מנית. בהכרח היה הוא עצמו לפוליטיקאי במונח המודרני של המילה. הוא היה תופעה חדשה, רב ראשי ופוליטיקאי" – שם, עמ' 12; והשווה שם, עמ' 29.

95 סטמבולי, עמ' 78. מרתק לדעת כי שני האישים, יוסף פרחי והרב חיים נחום, שהו בפריס משנת 1893 עד שנת 1897. הראשון היה חניך בבית המדרש למורים של כ"ח (אז נער בן חמשעשרה), ואילו השני היה חניך בבית המדרש לרבנים (אז צעיר בן עשרים); שניהם היו מקורבים לכ"ח. לא יהיה זה מפליא לשער כי בפגישתם בבירות בשנת 1910 היו קיימים בין שני אישים אלה קשרים אישיים, או שלכל הפחות הם הכירו זה את זה; אך תהא זו השערה נוחה בלבד, שכן לא מצאתי עדות ברורה המעידה על כך.

96 המבשר, גיליון מ, י"ד בתשרי תרע"א.

97 ארכיון כ"ח, IX, E. 94d – מיקרופילם באמת"י, Hm2/8206. הרב מסלטון היה הרב הקודם בקהילה, לפני מינויו של הרב דאנון. וראו גם המבשר הנ"ל.

98 דה באר, עמ' 155, 157; פיקארד, עמ' 11.

שהזיק בטווח הקצר, תרם לאחדות הקהילה בטווח הארוך. במכתב של הרב דאנון לנשיא כ"ח אנו קוראים כך:

בחידוש זה [הכוונה למס ה"גבלה" – ת"ל], נתקלתי במכשולים רבים שעליהם התגברתי אחד אחד. אבל התנגדותו של מר צמח, המנהל לשעבר של בתי הספר בעירנו, הצליחה להקפיא את כל צעדיי. הוא ניצל את השפעתו על מכובדי העיר, ידע להשפיע עליהם בדעותיו והתאחד אתם בפולמוס חריף נגד המס הזה. לכן כבר שנה שבוטל המס... אני מתחנן, אדוני היקר, לכתוב במהירות למר צמח שלא להתערב בענייני הקהילה.⁹⁹

מדבריו של הרב דאנון עולה כי צמח היה המכשול העיקרי לתוכניותיו. העמדה הפעילה שנקט בה צמח כלפי מהלכי ארגון הקהילה, מבטאת חידוש ביחסו לקהילה. בערים אחדות שכ"ח פעל בהן יזמו אנשי כ"ח פעילויות של ארגון וניהול באופן שלא היו קיימות קודם לכן. אנשי כ"ח הראו לקהילות מקורות הכנסה חדשים, גישרו בסכסוכים פנימיים, שימשו כנציגים בפני הרשויות המקומיות, ואף פעלו לכך שהאוכלוסייה היהודית המקומית תבחר לעצמה מועצה מקומית שתנהל את ענייניה. אפשר לראות את אנשי כ"ח כמנהיגי הקהילה היהודית, או לפחות מנהיגים זמניים שלה עד שזו לקחה על עצמה את ניהולה, ואף ניתן לראות בהם את הגורם הראשי והבלעדי לארגונה של הקהילה.¹⁰⁰ אך בבירות המצב היה שונה: כאמור, כ"ח החל את פעילותו בבירות כבר בשנת 1867, ואולם כארבעים שנה עברו מכניסתו לעיר ועד תחילת ארגונה של הקהילה בשנת 1908. לא רק בבירות לא ניכרה השפעתו של כ"ח בקהילה, אלא גם בחלב שבסוריה: "בית ספר של כ"ח הוקם שם עוד בשנת 1869 – אך ההשפעה על חיי הקהילה הייתה עשרות בשנים מזערית."¹⁰¹ יום־טוב צמח פעל בבירות משנת 1905 וקשה לשער כי מצבה של העדה נעלם מעיניו, ובכל זאת, עד שנת 1908 הוא לא התערב בענייני הקהילה.¹⁰² יחד עם זאת אין הדבר מעיד על מידת מעורבותו או מקומו של כ"ח בארגון הקהילה, כשזה החל.

הבשורה שהביאה איתה מהפכת "התורכים הצעירים" עלתה בקנה אחד עם מטרות כ"ח: שוויון זכויות מלא ושיפור תנאי חייהם של היהודים תחת השלטון החדש. יש לשער כי צמח ראה במהפכה התורכית שעת כושר לגיבוש החיים הקהילתיים בבירות ולביסוסם, בדיוק כמו הפעילים המקומיים. משעה שהחלו יוזמות הארגון המקומיות, הצטרף צמח לתהליך והיה לאחד ה"שחקנים" בזירה. תלונותיו של נסים דאנון מלמדות כי צמח היה מעורב בפעילות הציבורית ואף היתה לו השפעה על העסקנים היהודיים בעיר. נראה כי מעורבותו לא מצאה חן בעיני העסקנים הוותיקים, והם התלוננו על מעורבותו בפני הוועד המרכזי של כ"ח (שם).

99 ארכיון כ"ח, I, B, 3 – נסים דאנון לנשיא כ"ח, 25.08.1910; מיקרופילם באמת"י, Hm2/8135. 100 זילברמן, עמ' 194-198.

101 זוהר, כ"ח, עמ' 32.

102 ארכיון כ"ח, VIII, E, 94c – צמח לנשיא כ"ח, 4.7.1909; מיקרופילם באמת"י, Hm2/8205.

תלמידות בית ספר כ"ח לבנות בראשית שנות החמישים של המאה העשרים. המקור: אנציקלופדיה יודאיקה

ראינו אפוא את הסיבה המיידית לארגון הקהילה ותיארנו את מהלך העניינים בעקבות זאת. מהפכת "התורכים הצעירים" הפיחה בפעילים מקומיים התלהבות ויוזמה והם החלו בפעולות הארגון. אולם, השפעתה של המהפכה על החיים היהודיים לא חלה רק בבירות, אלא גם במקומות נוספים ברחבי האימפריה, כגון סלוניקי,¹⁰³ דמשק¹⁰⁴

103 התיאור הבא מלמד על השפעתה של המהפכה על החיים היהודיים בסלוניקי: "היהודים בשאלוניקי... ראו במהפיכה פתח לתקופה מאושרת שבה יוכלו לחזק את חייהם הקהילתיים ולמלא תפקיד חשוב בפיתוחה של אימפריה על-לאומית וליבראלית גדולה. בוגרי בתי הספר הזורים ובתי הספר של האליאנס, שעם חינוכם היהודי חונכו גם על ברכי ליבראליזם והומאניזם אירופי, ראו במהפכה שעת כושר גדולה ליהודים להתבלט בכשרונותיהם במדינה החדשה שתקום... כמיהה זו לעולם חדש שיווצר, עלתה בקנה אחד עם נאמנותם המסורתית של היהודים באימפריה העות'מאנית... למדינה אשר נתנה להם מחסה ואיפשרה להם לפתח את חייהם העצמיים" – ראו פרחי, עמ' קלט.

104 בשנת 1908 הוקמה בקהילת דמשק חברת "עוזר דלים". "יחודה היה בכך, שחבריה לא השתייכו להנהגה האוליגרכית הישנה, אלא היו כוחות חדשים בקהילה שניסו להתמודד עם בעיות סוציאליות

וחלב,¹⁰⁵ לפיכך אין במהפכת "התורכים הצעירים" לבדה כדי להסביר את התמורות מרחיקות הלכת שחלו בבירות. לבד מן הסיבה המיידית שפעלה על פני השטח ושהיתה גלויה אף לבני התקופה,¹⁰⁶ היו קיימים גורמים נוספים שאפשרו את הקמתה של הקהילה היהודית בבירות. גורמים אלה עולים בפרספקטיבה היסטורית ביקורתית, ולפיכך היו סמויים מעיניהם של בני התקופה.

משטר "התורכים הצעירים" (1908-1918) עמד בסימן סופה הקרב של האימפריה העות'מאנית. התמורות הפוליטיות שהמהפכה יצרה גרמו לתסיסה פוליטית ברחבי האימפריה, וזו לא פסחה על לבנון.¹⁰⁷ התגובות למהפכה היו שונות אצל הנוצרים ואצל המוסלמים, והן יצרו סבך של כוחות משיכה ודחייה בין שתי העדות, כשכל אחת מהן חתרה להשגת יעדיה הפוליטיים, וראתה בשנייה אויב עיקרי; יהודי בירות, שהיו מיעוט זעיר בלבד של אוכלוסיית העיר, לא היו כל איום פוליטי, לא על המוסלמים ולא על הנוצרים. יתרה מזאת, ההזדהות עם צרפת ועם תרבותה היו למכנה משותף לנוצרים וליהודים, ובכך הפכו את היהודים בעיר למרכיב רצוי בעיני העדה הנוצרית הלבנונית. ועוד, ליהודים היתה מסורת של קיום בהר"הלבנון במשך מאות שנים, ומאחר שהנוצרים תבעו לעצמם תביעות פוליטיות, שהיו לדידם המשך רציף וטבעי של גלגוליה הקודמים של לבנון,¹⁰⁸ הרי שמבחינה זו גם הקיום היהודי בבירות נתפס כהמשך טבעי לקיום המסורתי בהר"הלבנון, אף על פי שרוב יהודי בירות בתקופה זו היו מהגרים.

הגורם השני הוא הגורם החברתי. בפסיפס העדות בעיר היהודים עדה דתית נוספת, ובכך לא הם היו שונים מכל עדה אחרת, אולי רק בגודלה;¹⁰⁹ בלבנון היו הנוצרים כחמישים ואחד אחוז מכלל האוכלוסייה (בשנת 1932); בשום מדינה ערבית אחרת לא עלה מספר הנוצרים על חמישה-עשר אחוז. אין אף מדינה ערבית אחרת שמתקרבת ללבנון מבחינת מיגוון העדות שבה; כל אחת מחמש העדות הגדולות בלבנון כוללת יותר מחמישה אחוזים מכלל האוכלוסייה, ואף עדה אינה כוללת יותר משלושים וחמישה אחוז.¹¹⁰ קיומו של המיעוט היהודי בלבנון לצד שאר העדות תאם את המבנה החברתי-העדותי שנשמר עד סוף תקופת המנדט הצרפתי, ולכן נעשה טבעי וקל יותר.

קשות בקהילה, שההנהגה הישנה לא הצליחה להתמודד עימן. על העיתוי שבו קמה החברה טוען זוהר כי "מצד שני, עוררה אותה מהפכה [התורכים הצעירים]" יזמות ציבוריות ופוליטיות חדשות, באימפריה בכלל ובדמשק בפרט, וכן בקרב בני הקהילה היהודית" – ראו זוהר, קהילות, עמ' 103. 105 בחלב היה שלטון הקהילה שלטון אוליגרכי, והמשפחות החזקות מבחינה כלכלית מעמדית מינו זו את זו לתפקידי ההנהגה ב"ועד הגשמי". אולם משנת 1908 השתנה מצב זה והמינויים נקבעו בבחירות סדירות וחשאיות. אמנם לא הכל היו רשאים להצביע, אלא רק מי שהיה רשום בפנקס משלמי המיסים – ראו זוהר, קהילות, עמ' 96-97.

106 ז'אק סטמבולי, יום-טוב צמח ואברהם אלמאליח תלו את ארגון הקהילה במהפכה התורכית.

107 זמיר, עמ' 29.

108 כלומר, נסיכות הר"הלבנון (1840-1516) והסנג'ק האוטונומי בהר"הלבנון (1861-1915).

109 וראו דעה דומה אצל שולץ, מיעוט, עמ' 87, 101.

110 האריס, עמ' 60.

התפתחותה של בירות השפיעה הן על השלב הראשוני בהתהוות הקהילה, שלב ההגירה, והן על חיי היום יום של הקהילה. אופייה הפתוח והסובלני של העיר ופתיחותה להשפעת המערב יצרו מירקם חיים שאיפשר התפתחות וצמיחה. אופיה של בירות כעיר מסחר מרכזית יצר תחושה של אינטרס כלכלי משותף בקרב תושבי העיר, תחושה שתרמה ליחסים תקינים בין העדות השונות.

התוויית מסגרת תאורטית כרונולוגית להקמתה של הקהילה

הגידול המספרי באוכלוסייה היהודית של בירות החל כבר בשליש השני של המאה ה"י"ט ונמשך במחצית הראשונה של המאה הכ'. גידול זה עורר את הצורך בהכנסת סדר וארגון בעדה והיה תנאי הכרחי להתגבשותה של הקהילה היהודית בבירות. הפעולות לסידורה של הקהילה התקיימו במקביל לתהליך זה, אם כי יש לזכור שההגירה לבירות לא היתה קבועה או רצופה.

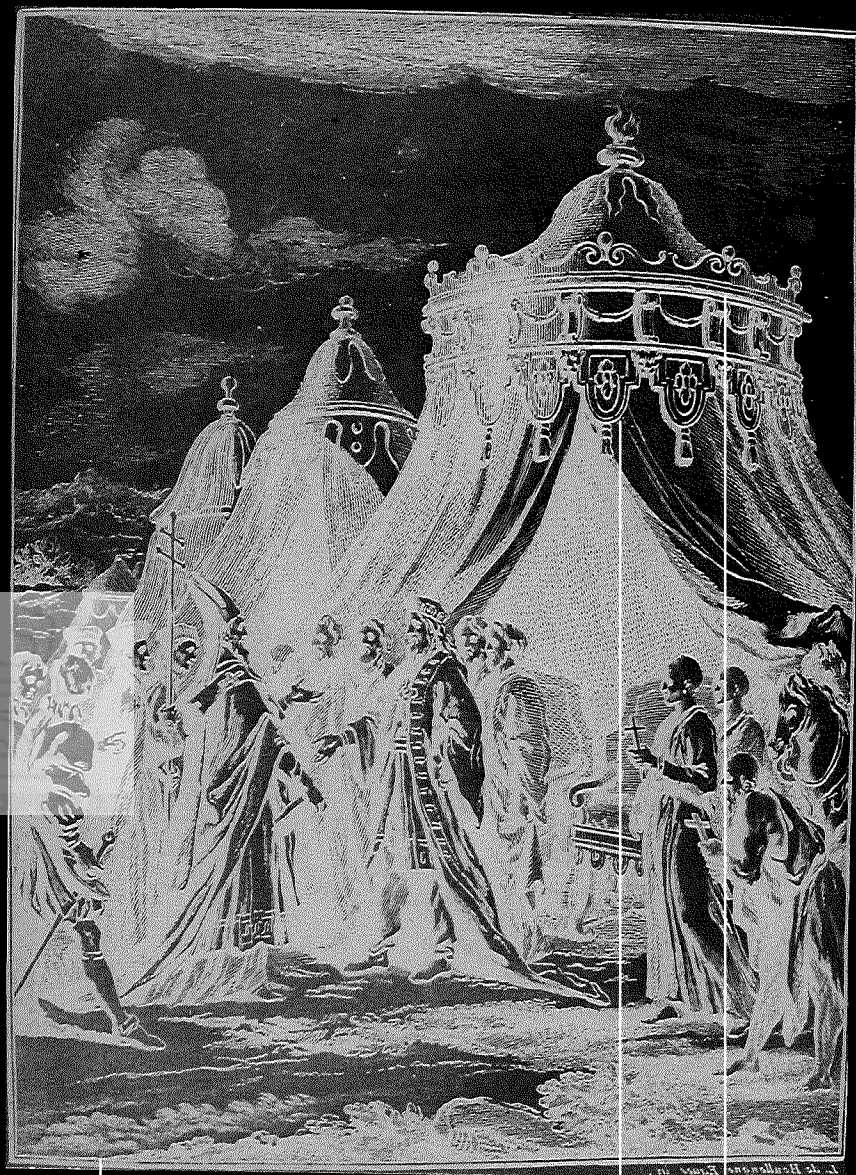
את הנסיונות להביא סדר וארגון בעדה ניתן לחלק לשני שלבים, כשמהפכת "התורכים הצעירים" היא קו ההפרדה ביניהם. לנסיונות שנעשו בשלב הראשון (עד שנת 1908) לא היו כל תוצאות בעלות משמעות והם לא הביאו למפנה במצבה של העדה. לעומת זאת, לשלוש השנים שבין פרוץ המהפכה (1908) ובין ההכרה העות'מאנית בקהילה היהודית (1911) היו השלכות מרחיקות לכת באשר לגורלה של העדה. ניתן לומר כי אלו היו "השנים הקובעות" בהתגבשותה של הקהילה; האירועים שהתרחשו בתקופה זו הם שהביאו להלכה ולמעשה, לקיומה של הקהילה היהודית בבירות כגוף מאורגן וממוסד. המרכיבים העיקריים של מפנה זה באו לידי ביטוי ביצירתה של דעת קהל ובבחירתו של ועד קהילתי ששאב את סמכותו מכלל יהודי העיר. פעולותיו הראשוניות של הוועד הנבחר התאימו לבעיות ולאתגרים שעמדו בפניו: דאגה להכנסות קבועות וסדירות ודאגה לסדרי ניהולה של הקהילה.

מבחינת המסגרת הפוליטית, הקהילה נתגבשה על קו התפר שבין סופו של המשטר העות'מאני ותחילתה של מסגרת ריבונית חדשה: "לבנון הגדולה". במשך תקופה זו, שנמשכה שתיים-עשרה שנה (1908-1920), התנהלה הקהילה היהודית לצידם של כל אותם כוחות חברתיים-פוליטיים שהיו שותפים בהקמתה של "לבנון הגדולה". העיתוי שבו הוקמה הקהילה היהודית נשזר בתקופה שהונחו בה היסודות להקמתה של "לבנון הגדולה", ומבחינה זו בולטת שנת 1908 המציינת נקודת מפנה הן בתולדות לבנון והן בתולדותיה של הקהילה היהודית בבירות.

קיצורים ביבליוגרפיים

- צבי אילן, "הפרק היהודי של דיר אל'קמר", טבע וארץ כו-4 (תשמ"ד), עמ' 4-7.
אלמאליח, זכרון יוסף
אלמאליח, מכתב
אקרלי
- אברהם אלמליח (עורך), זכרון יוסף, ירושלים 1948.
אברהם אלמליח, "מכתב מברית", העולם, 23.1.1920, עמ' 6.
Engin D. Akarli, *The Long Peace, Ottoman Lebanon, 1861-1920*, London and New-York 1993
ביקר
בושר
- Karl Baedeker, *Palestine and Syria*, Leipzig 1912
Noureddine Bouchair, *The Merchant and Moneylending Class of Syria under The French Mandate, 1920-1946*, Diss. Georgetown University, 1986
ביקר
בושר
- יצחק בן-צבי, שאר ישוב, ירושלים תשכ"ז.
בן-צבי
בנסה
- אסתר בנסה, היהדות העות'מנית בין התמערבות לציונות, 1920-1908, ירושלים 1996.
ברור
- אברהם "ברור", "יהודי דמשק אחרי העלילה בשנת 1840", ציון יא (תש"ו), עמ' 83-108.
ברנשטיין
- א' ברנשטיין, "הקהלה היהודית בברית", דאר היום, 1.12.1927.
גאון
גינסון
גופמן
- משה דוד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, ב, ירושלים תרצ"ח.
Michael Johnson, *Class & Client in Beirut*, London 1986
Daniel Goffman, "Jews in Early Modern Ottoman Commerce", *Jews, Turks, Ottomans: a Shared History, Fifteenth through the Twentieth Century*, ed. Avigdor Levy, Syracuse 2002, pp. 15-34
דה באר
- Luc-Henry de Bar, *Les Communautés Confessionnelles du Liban*, Paris 1983
האריס
- William W. Harris, *Faces of Lebanon: Sects, Wars and Global Extensions*, Princeton 1996
הראל, ספינות
הראל, תמורות
זוהר, העפלה
זוהר, כ"ח
זוהר, קהילות
זילברמן
- ירון הראל, ב"ספינות של אש" למערב – תמורות ביהדות סוריה בתקופת הרפורמות העות'מאניות 1840-1880, ירושלים 2003.
הראל, תמורות
זוהר, העפלה
זוהר, כ"ח
זוהר, קהילות
זילברמן
- , תמורות ביהדות סוריה 1840-1880, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תשנ"ב.
זוהר, העפלה
זוהר, כ"ח
זוהר, קהילות
זילברמן
- צבי זוהר, "העפלה ועלייה ב' מסוריה בשנות הארבעים – תובנות והרהורים", פעמים 66 (תשנ"ו), עמ' 43-69.
זוהר, כ"ח
זוהר, קהילות
זילברמן
- , "אודות השפעת כ"ח על קהילות ישראל בארצות האסלאם ואודות מאפייניה כתנועת מסיון", האליאנס בקהילות אגן הים-התיכון בסוף המאה הי"ט והשפעתו על המצב החברתי והתרבותי, בעריכת שמעון שוורצפוקס, ירושלים תשמ"ז, עמ' 31-35.
זוהר, קהילות
זילברמן
- , "קהילות ישראל שבסוריה, 1880-1918 – ראשי פרקים בדמוגרפיה, כלכלה, ומוסדות הקהילה בשלהי השלטון העות'מאני", פעמים 44 (תשנ"ג), עמ' 80-109.
זילברמן
- Paul Silberman, *An Investigation of the Schools Operated by the Alliance Israélite Universelle from 1862 to 1940*, Diss. New York University, 1973
זמיר
זנר, יהודי סוריה
זנר, יהודי סוריה
העות'מאנית
- מאיר זמיר, כינונה של לבנון המודרנית, תל אביב 1993.
Walter P. Zenner, "Syrian Jews in Three Social Settings", *The Jewish Journal of Sociology* 10 (1968), pp.101-120
זמיר
זנר, יהודי סוריה
זנר, יהודי סוריה
העות'מאנית
- , "Jews in Late Ottoman Syria: External Relations", eds. S. Deshen and W. Zenner, *Jewish Societies In The Middle East*, Washington 1982, pp.155-186

- Albert H. Hourani, *Minorities in the Arab World*, Oxford 1947
 חוראני
 כהן
 לוי
- חיים י כהן, היהודים בארצות המזרח התיכון בימינו, ירושלים תשל"ג.
 אביגדור לוי, "התמורות במנהיגות הקהילות הספרדיות המרכזיות באימפריה
 העות'מאנית במאה התשע־עשרה", ימי הסהר – פרקים בתולדות היהודים
 באימפריה העות'מאנית, בעריכת מינה רוזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 237–271.
 נרסיס לון, חמשים שנות הסטוריה, חלק שני, ירושלים 1922.
- לון
 מסטרס, חלב
- Bruce Masters, "Aleppo: the Ottoman Empire's Caravan City", *The Ottoman City Between East and West, Aleppo, Izmir and Istanbul*, eds. Ethem Eldem et al., Cambridge 1999, pp. 17–78
- מסטרס, נוצרים
 מקגרגור
- , *Christians and Jews in the Ottoman Arab World*, Cambridge 2001
- John MacGregor, "Handicrafts and Trade in the 1830's". *The Economic History of the Middle East*, ed. C. Issawi, Chicago 1966, pp. 220–225
- Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity. Aleppo in the Eighteenth Century*, New York 1989
- מרקוס
- פנחס נאמן, "בסוריה", הארץ, ג' אב, 1927, עמ' 2.
- נאמן
 סטמבולי
- Jacques Stambouli, "Hommage à Joseph David Farhi", *In Memoriam: Hommage à Joseph David Farhi*, ed. Abraham Elmaleh, Jerusalem 1948, pp. 35–100
- סיטון
 סליבי
- Joseph D. Sutton, *Aleppo Chronicles*, New-York 1988
- Kamal, Salibi, *A House of Many Mansions*, London 1988
- אהרן סתהון, "שוב היהודים בלבנון", הזמן, חוברת י (תרס"ו), עמ' 97–99.
- סתהון
 עטייה
- Naim N. Atiyeh, "Schools of Beirut", *Beirut – Crossroads of Cultures*, Beirut College for Women, Beirut 1970, pp. 113–132
- Leila, T. Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, London 1983
- פואזו, סוחרים ומהגרים
- , *Urbanization and Social Change: The Population of Beirut in the Nineteenth Century*, Diss. Harvard University, 1979
- פואזו, עיור
- Elizabeth, Picard, *Lebanon: A Shattered Country*, New York 1996
- דוד פרחי, "יהודי שאלוניקי במהפיכת התורכים הצעירים", ספונות טו (תשל"א–תשמ"א), עמ' קלו–קנב.
- פיקארד
 פרחי
- Yomtov, D. Semach, *A Travers les Communautés Israélites d'orient*, Paris 1931
- צמח
- Vital Cuinet, *Syrie, Liban et Palestine*, Paris 1896
- Archie S. Crawford, "Foreign Communities in Beirut", *Beirut – Crossroads of Cultures*, Beirut College for Women, Beirut 1970, pp. 113–132
- קינה
 קרפורד
- אהרן רודריג, חינוך חברה והיסטוריה, "כל ישראל חברים" ויהודי אגן הים התיכון 1860–1929, ירושלים תשנ"א.
- רודריג
- Kirsten E. Schulze, "The Jews of Lebanon: A Minority among Many or the Enemy Within?", *Israel and Ishmael Studies in Muslim–Jewish Relations*, ed. T. Parfitt, Surrey 2000, pp. 86–104
- שולץ, מיעוט
- , *The Jews of Lebanon, Between Coexistence and Conflict*, Sussex 2001
- שולץ, יהודי לבנון
- נתן שור, "יהודי הלבנון בתקופה העות'מאנית בראי ספרות הנוסעים", פעמים 24 (תשמ"ה), עמ' 115–147.
- שור

קיסר אתיופיה סוסניוס מקבל את פני הפטריארך אפונסו מנדס
מתוך: Jeronimo Lobo, *Voyage Historique d'Abissinie*, Paris 1728